

ZBORNIK 2025

GODIŠNJIH
INAUGURACIONIH PREDAVANJA
NA UNIVERZITETU CRNE GORE

Broj 1 • April 2026. • ISSN 3087-1220

UCG

Univerzitet Crne Gore

Izdavač

Univerzitet Crne Gore
Cetinjska br. 2, Podgorica
www.ucg.ac.me

Za izdavača

prof. dr Vladimir Božović

Uredništvo Rektorata

prof. dr Irena Orović
mr Bosiljka Cicmil
mr Dejan Lučić

Urednik izdanja:

mr Dejan Lučić

Lektura

mr Goran Radojičić

Tehnički urednik

Ivan Živković

Prelom

Adi Kerović

© Univerzitet Crne Gore, 2026.

Sva prava zadržana.

Zabranjeno je svako neovlašćeno umnožavanje, fotokopiranje ili reprodukovanje publikacije, odnosno njenog dijela, bilo kojim sredstvom ili na bilo koji način.

**ZBORNİK GODIŠNJIH INAUGURACIONIH
PREDAVANJA NA UNIVERZITETU CRNE GORE
2025**

PODGORICA
2026.

Sadržaj

dr Danijela Vuković-Ćalasan	7
dr Nataša Popović	19
dr Miodarka Tepavčević	31
dr Sonja Nenezić.....	43
dr Dijana Vučković	55
dr Anđelka Šćepanović	71

NAPOMENA

Inauguraciona predavanja, pripremljena u okviru procedure izbora u zvanje na Univerzitetu Crne Gore, predstavljaju autorski rad kandidata/kinja i odraz njihove naučnoistraživačke djelatnosti. Sadržaj izložen u predavanjima sumira ključne doprinose, metodološke pristupe i rezultate njihovog dosadašnjeg rada. Izneseni stavovi i tumačenja pripadaju isključivo autorima.

dr Danijela Vuković-Ćalasan
INAUGURACIONO PREDAVANJE ZA IZBOR U
AKADEMSKO ZVANJE REDOVNA PROFESORICA

NAZIV PREDAVANJA

**„Romi u Crnoj Gori: Između integracije i
borbe protiv antiromizma“**

NAZIV PREDAVANJA NA ENGLLESKOM JEZIKU

**„Roma People in Montenegro: Between Integration
and Fighting Against Antiromaism“**

OBLAST

Politologija (Fakultet političkih nauka)

TERMIN PREDAVANJA

17. novembar 2025. godine

Apstrakt predavanja

Pitanje uključivanja romske i egipćanske zajednice u Crnoj Gori na ravnopravnim osnovama, jedan je od najaktuelnijih izazova kada je riječ o problematici upravljanja etnokulturnim pluralizmom i ostvarivanju manjinskih prava. Mjere i mehanizmi modela multikulturalizma primjenjuju se od 2006. godine u crnogorskom kontekstu i njihov efekat na ostvarivanje jednakosti članova pomenutih zajednica u odnosu na ostatak populacije prilično je limitiran. Ograničeni dometi modela integracije kada je o promjeni položaja Roma i Egipćana riječ kao i (ne)dovoljno prepoznavanje ključnog uzroka za takvo stanje u fokusu su ovog rada.

Ključne riječi: multikulturalizam, Romi, Crna Gora, integracija, antiromizam.

Apstrakt predavanja na engleskom jeziku

The challenge of including the Roma and Egyptian communities in Montenegro on an equal basis is one of the most current challenges, when it comes to the issue of managing ethnocultural pluralism and exercising minority rights. The measures and mechanisms of the multiculturalism model have been applied since 2006 in the Montenegrin context, and their effect on achieving equality of members of the aforementioned communities in relation to the rest of the population is quite limited. The limited scope of the integration model when it comes to changing the position of the Roma and Egyptians, as well as the (in)sufficient recognition of the key cause for such a situation, are the focus of this paper.

Key words: Multiculturalism, Roma People, Montenegro, integration, antiromaism

Tekst inauguracionog predavanja

Uvod

Društveno-ekonomski i pravno-politički položaj Roma¹ u Crnoj Gori tema je koja je u naučno-istraživačkom smislu bila potpuno zanemarena. Položaj isključenosti i marginalizacije koji „prati“ Rome praktično od momenta njihovog doseljavanja na prostor današnje Crne Gore karakterističan je i za crnogorsku naučnu misao. Nepostojanje naučno-istraživačkih radova na teme od značaja za Rome, nedovoljna zastupljenost ovih tema u kategoriji master i doktorskih radova na Univerzitetu Crne Gore, pokazuje da su Romi i u ovom smislu bili i još uvijek jesu na margini ne samo naše političke i društvene već i naučne zajednice. Bez ozbiljnog naučno-istraživačkog rada koji podrazumijeva kritičko sagledavanje postojećih odnosa moći i razumijevanje složenih fenomena poput antiromizma, etnoekonomije, strukturne diskriminacije i slično, nije moguće očekivati trajniju i dublju promjenu kada je riječ o položaju Roma u crnogorskom kontekstu.

Zakon o manjinskim pravima i slobodama iz 2006. godine i Ustav Crne Gore iz 2007. godine postavljaju pravno-političke temelje modela multikulturalizma prema nacionalnim manjinama i to predstavlja prekretnicu kada je riječ o odnosu države prema članovima romske i egipćanske zajednice. Prije nego se ukaže na domete navedenog modela u crnogorskom kontekstu, iz perspektive položaja i prava Roma, neophodno je pozabaviti se pitanjem ko su, zapravo, Romi u Crnoj Gori, u kom periodu se doseljavaju i kakav je bio njihov položaj u različitim periodima crnogorske istorije? Etnolozi i etnografi dali su najveći doprinos razumijevanju etnokulturnih identitetskih specifičnosti romske zajednice u najširem smislu, na prostoru bivše Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije i regionu u cjelini. Kada je riječ o kontekstu Crne Gore navedeno se primarno odnosi na radove etnologa Momčila Lutovca i etnološkinje Vesne Delić. Momčilo Lutovac ostavio je dragocjene etnološke podatke o običajima i životu romske zajednice u svojoj knjizi pod nazivom „Romi u Crnoj Gori“ (1987) koja i danas predstavlja nezaobilazno štivo za svakog autora koji se bavi bilo kojim aspektom života romske zajednice u našem kontekstu. Ukoliko se govori o položaju ove zajednice u prošlosti, nezaobilazan je tekst Valtazara Bogišića „Slavizirani Cigani u Crnoj Gori“ koji je objavljen 1874. godine i koji, takođe, pruža dragocjen materijal za istraživače u ovoj oblasti. Bez razumijevanja načina na koji su se formirali obrasci isključivanja i diskriminatorne norme i društvene prakse u različitim periodima crnogorske istorije, nije moguće razumjeti složenost položaja u kom se Romi i Egipćani danas u Crnoj Gori nalaze. Takođe, nedostatak istorijske perspektive otežava kreiranje kvalitetnih i održivih pravno-političkih rješenja koja bi konačno rezultirala dubljom i trajnom promjenom položaja članova ovih zajednica.

1. Romi u Crnoj Gori – „Stalni gosti“?

Postoji dovoljno dokumentovanih podataka na osnovu kojih se može zaključiti o periodima dolaska Roma na područje bivše SFRJ. Često se pominje podatak koji Rome vezuje za kontekste današnje Republike Sjeverne Makedonije kao i za manastir Svetog Arhanđela Mihaila kod Prizrena. Naime,

1 U istorijskom pogledu, pojam „Romi“ u najširem smislu obuhvata različite romske podgrupe na prostoru današnje Crne Gore. Prema određenju Momčila Lutovca to su sljedeće grupe: Kovači (u prvom periodu doseljavanja na prostor današnje Crne Gore sa otomanskom vojskom), Mađupi (koje dijeli na tzv. Primorske i Prave Mađupe) i Čergari (Lutovac, 1987: 63-65).

turski historičar Tayyib Gokbilgin, prema navodima Momčila Lutovca, nalazi da se u darovnici cara Dušana navedenom manastiru pominje „Rom Rajko sa grupom Roma“ (Lutovac, 1987: 35). Ipak, najpouzdanijim najranijim dokumentovanim podatkom o prisustvu Roma na ovom području smatra se podatak iz Dubrovačkog arhiva iz 1352. godine. U navedenom arhivskom materijalu pominju se Vlaho i Vitan i to kao „Egipćani“ (Delić, 2008: 28). Pitanje odnosa Roma i Egipćana, kako u terminološkom tako i u smislu identitetskog profilisanja, prilično je interesantno i pravno-politički relevantno u savremenim okolnostima. Neophodno se ukratko osvrnuti na najvažnije elemente toga procesa u nastavku rada.

Treba imati u vidu da je područje današnje Crne Gore naseljeno Romima kasnije od ostatka regiona i to iz nekoliko razloga. Najprije, plemensko-patrijarhalni tip društva, česti međuplemenski konflikti kao i sukobi sa Turcima nijesu kreirali privlačan ambijent za doseljavanje Roma. Dodatno, ekonomska oskudica i ograničeni resursi demotivisali su Rome u procesu naseljavanja prostora današnje Crne Gore (Lutovac, 1987: 57). Svakako, u ovom smislu je potrebno napraviti razliku između crnogorskog primorja i unutrašnjosti države. U prvom slučaju Romi su eksploatisani kao robovi na gusarskim brodovima dok su u unutrašnjosti države uglavnom opstajali kao zanatlije, egzekutori ili trubači, čiji je rad korišćen za potrebe osmanske vojske u svim najvažnijim karavanskim tačkama (Lutovac, 1987: 59).

Praktično od početka doseljavanja na prostor današnje Crne Gore Romi su bili u poziciji „fundamentalno drugačijeg“ u odnosu na koga se, u određenoj mjeri, isticala razlika u različitim dimenzijama. Od samog početka, između Roma i ostatka populacije stvara se dubok jaz koji će rezultirati duboko ukorijenjenim predrasudama i stereotipima koji su prisutni i u savremenom crnogorskom društvu. Crnogorci su prezirali zanate i trgovinu i u njihovom sistemu vrijednosti u pitanju su bila sasvim nepoželjna i manje vrijedna zanimanja. Herojski ili heroički tip čovjeka prezire sticanje i koncentrisanje materijalnih dobara bavljenjem zanatima ili trgovinom, a vrednuje junaštvo, hrabrost i žrtvovanje za ideale slobode i zajednice. Ovakav stav postoji praktično do početka XX vijeka. U takvom ambijentu Romi su zaista od samog početka mogli biti jedino ono što Bogišić naziva „stalnim gostima“ (Bogišić, 1874: 7).

Oni su percipirani kao „strano tijelo“ u narodnom i nacionalnom biću zajednice, i oni koji su izvan političke i društvene arene u kojoj se donose odluke i uspostavljaju odnosi moći: „Romi su neprekidno imali deklasiran državni položaj. Bili su to ljudi drugog reda koji samo treba da posluže za zadovoljenje raznih potreba društva koje dejstvuje sa pozicija gospodara“ (Lutovac, 1987: 51). Ovo nije bilo karakteristično samo za prostor današnje Crne Gore, već i za region ali i evropski prostor u širem smislu. Potrebno je ukazati i na još jednu specifičnost crnogorskog društva. Naime, zahvaljujući prvenstveno konceptu „čojstva“, ali i činjenici da su Romi bili potrebni kao zanatlije kao i da su bili u položaju koji nije izazivao zavist njihov položaj na ovom prostoru nije bio tegoban. Preciznije, moglo bi se reći da ga je karakterisala *ambivalentnost*. Sa jedne strane, postojalo je skoro pa potpuno isključivanje zajednice iz društveno-ekonomske i političke arene. Sa druge strane, prethodno navedene okolnosti činile su ovaj položaj mnogo boljim u odnosu na položaj koji su Romi imali u drugim kontekstima, poput država današnje Centralne Evrope: „Cigani uživaju potpunu zaštitu cijelog plemena, pošto su ih smatrali ekonomski neophodnim subjektima a sami njihov položaj nije izazivao zavist... I ko bi napao Ciganina, odgovarao bi kao da je napao člana porodice plemenskog glavara“ (Lutovac, 1987: 52). Na drugom mjestu, opisujući ne tako povoljan položaj Roma, Slobodan Berberski navodi: „Izuzetak čini Crna Gora, u kojoj na liniji praetike slobodnog seljaštva tog hrabrog i pravdoljubivog naroda, Rom nije progonjen. Na

osnovama te etike svaki stranac stiće punu društvenu, ekonomsku i građansku ravnopravnost“.
(Lutovac, 1987: 53).

Ovakvi opisi položaja Roma na našem prostoru djelimično su doprinijeli romantizovanju okolnosti u kojima su se nalazili ne samo u ovom kontekstu već i na Balkanu generalno. Navedeno nije iznenađujuće ukoliko se imaju u vidu specifičnosti centralnoevropskih država poput Mađarske, Češke, Slovačke pa i zapadnoevropski konteksti u kojima su Romi bili izloženi vrlo nasilnim i okrutnim normama, praksama i ponašanjima od strane ostatka populacije ali i državnih institucija. Nakon Drugog svjetskog rata u evropskim društvima progon i represalije Roma zamijenjeni su politikama asimilacije i u kasnijem periodu, integracije. Svakako, društveno-ekonomski položaj i pravno-politička pozicija Roma u samoupravnom socijalizmu u bivšoj Jugoslaviji razlikovali su se od njihovog položaja i prava koja su imali u demokratskim kontekstima evropskih država. Politike prema Romima u socijalističkom periodu kao i njihovi efekti, različito su percipirane i evaluirane od strane različitih istraživača. Barany, recimo, tvrdi da je samoupravni socijalizam jugoslovenskog tipa kreirao vrlo povoljan okvir za zaštitu Roma. Iako je proces ekonomske emancipacije bio u prvom planu, navedeni sistem je, po njegovom mišljenju, bio veoma povoljan za Rome i u smislu zaštite njihovog etnokulturnog identiteta (Barany, 2002: 116). Za razliku od njega, Judith Latham spada u grupu teoretičara koji tvrde da je to više mit i da je položaj Roma i u ovom sistemu bio položaj marginalizacije i isključivanja, bez obzira na određene uspjehe pojedinačnim dimenzijama integracije, poput obrazovanja, zdravstvene i socijalne zaštite i slično (Latham, 1999: 207).

Kada je riječ o Romima u Crnoj Gori u ovom periodu treba istaći da nema relevantnih istraživanja koja bi nam omogućila procjenu stepena njihove integracije u ekonomskom i pravno-političkom smislu. Svakako da su industrijalizacija i urbanizacija imale značajne posljedice i na romsku zajednicu. Međutim, Romi su i tom kao i u drugim periodima crnogorske istorije, kontinuirano bili u statusu marginalizovane zajednice. Marginalizovanost odnosno marginalizacija jesu najčešće upotrebljavani pojmovi kada je riječ o opisu položaja Roma u različitim periodima.

Usljed veoma specifičnog položaja Roma i činjenice da su već nekoliko vjekova izloženi ekstremnim oblicima isključivanja i marginalizacije, kao i da je tokom dugog vremenskog perioda došlo do nastanka kulture siromaštva, etnoekonomije i duboko ukorijenjenog antiromizma, postavlja se pitanje da li je navedena pojmovna kategorija dovoljna za označavanje njihovog položaja? Mišljenja smo da nije i da je potrebno koristiti druge pojmove kojima bismo na jedan sveobuhvatniji način pokušali objasniti navedene specifičnosti. Jedan od takvih pojmova je pojam „potklase“ (under-class). Postoje različita određenja potklase koja na različit način određuju konstitutivne elemente i suštinu ovog pojma (vidi: Šućur, 2005: 151-154). Jedno od kvalitetnijih određenja pojma potklasa od koga se polazi i u ovom radu, daju Rebecca Jean Emigh, Eva Fodor i Ivan Szelenyi. Pomenuti autori daju strukturalno određenje potklase koje, po njihovom mišljenju, sadrži tri najvažnije karakteristike: „(1) Ekstremno siromaštvo koje je: (2) postojano i ima tendenciju da traje kontinuirano tokom života kao i da postane transgeneracijsko i (3) prostorna segregacija“ (Emigh, Fodor, Szelenyi, 2001: 3). Ukoliko se na ovaj način definiše kategorija potklase i ukoliko se analizira položaj Roma u različitim periodima i praktično od njihovog doseljavanja na naše prostore, može se zaključiti da se oni i dalje nalaze u tom statusu. Periodi samoupravnog socijalizma i demokratizacije crnogorskog društva značili su poboljšanje položaja Roma u mnogim aspektima ali su navedeni elementi potklase i dalje prisutni: ekstremno i transgeneracijski prisutno siromaštvo kao i prostorna segregacija (UNDP, 2018: 1).

2. Multikulturalizam i Romi - Prepoznamo li antiromizam?

Rezultati implementacije politika multikulturalizma u navedenim elementima prilično su limitirani. Romi ne samo što su i dalje prostorno segregirani i siromašni, već su i „zarobljeni“ u začaranom krugu etnoekonomije za koji institucije i dalje nemaju rješenje. Nerijetko se dešava, iako bez loše namjere, da različite ekonomske aktivnosti usmjerene na samozapošljavanje Roma paradoksalno rezultiraju osnaživanjem njihove segregacije i etnoekonomije.

Od doseljavanja na ove prostore Romi su obavljali poslove koje ostatak populacije nije želio da prihvati iz različitih razloga. U percepciji ne-Roma određena zanimanja kao da su postala imanentna etnokulturnom identitetu članova romske zajednice.² Na taj način (p)ostaju zamagljeni strukturalni uzroci kao i strukturalna i nerijetko i institucionalna diskriminacija koji u dužem vremenskom periodu stvaraju začarani krug etnoekonomije. Umjesto toga razlozi za siromaštvo i društveno-ekonomsku isključenost počinju da se „vide“ u samoj zajednici odnosno u njenim etnokulturnim karakteristikama. Zajednica se, stoga, doživljava kao primarno odgovorna za situaciju u kojoj se nalazi. Pritom se vrlo često koriste stereotipni sadržaji u objašnjenjima zbog čega su određeni projekti ograničenog uspjeha. Ovo nije specifično samo za naš kontekst, već predstavlja jednu tendenciju povezanu sa dominantnom neoliberalnom formom globalizacije i može se „detektovati“ u različitim državama.

Tako, Silvia Rodriguez Maeso razmatra navedeno u kontekstu politika prema Romima u Portugaliji. Analizirajući poziciju u kojoj se nalazi Romi u navedenom kontekstu, ona primjećuje da model integracije koji je u primjeni redukuje odgovornost za neuspjeh u integraciji na samu romsku zajednicu. Nespremnosti njenih članova da se „prilagode“ i „integrišu“ objašnjavaju se nejednakost i segregacija, na primjer, dok se, istovremeno, ignorišu dublji slojevi poput strukturne diskriminacije i historijski ukorijenjenih obrazaca isključivanja i nejednakosti (Maeso, 2015: 56). Strategije za borbu protiv rasizma, iako formalno postoje, ne razrađuju se na način koji bi podrazumijevao kreiranje mjera i mehanizama za borbu protiv antiromizma. Štaviše, politike integracije primarno se fokusiraju na pretpostavku da se radi o „individualnoj dispoziciji u odnosu na razlike“ što dalje znači stavljanje u prvi plan „serije (povremenih) aktivnosti koje se fokusiraju na učenje kako prihvatiti druge kulture“ (Maeso, 2015: 55). Ovakva tendencija nerijetko ima i svoje posljedice i u institucionalnom tretmanu članova romske etnokulturne zajednice. Umjesto stavljanja akcenta na korijen problema, fokus je vrlo često na onome što predstavlja „način života Roma, njihovu različitost primarno u terminima njene udaljenosti od onoga što podrazumijeva portugalstvo/evropejstvo i na neophodnost njihove promjene...“ (Essed, 1991: 26 prema Maeso, 2015: 61).

Neophodno je imati u vidu ovu tendenciju prilikom ocjene stepena (ne)uspjeha i efekata koje određene projektne aktivnosti imaju i u našem kontekstu. Osim navedenog, važno je imati na umu i fenomen koji označavamo kao „samostigmatizaciju“ (*self-stigmatization*). Budući izloženi isključivanju, preziranju i drugim različitim oblicima i stepenima nasilja od strane ostatka populacije (i nerijetko institucija), praktično od doseljavanja na naše prostore, Romi su vremenom na neki način internalizovali sliku koju većina ima o njima. U pitanju su vjekovi istog ili sličnog tretmana, sa izuzetkom druge polovine XX vijeka donekle. Iako otvoreni akti nasilja i isključivanja prema Romima više nijesu prihvatljivi i jesu pravno tretirani, obrasci, norme i prakse isključivanja, diskriminacije i nejednakosti još uvijek su

² Vidi: Georgievski, Jovana. „Crna Gora, kultura i Romi: Kako je kampanja protiv društvenih podela izazvala osudu romske zajednice“. 22.07.2022. Dostupno na: <https://www.bbc.com/serbian/lat/balkan-62256623> (20.12.2025).

veoma prisutne u različitim dimenzijama društvene stvarnosti. Strukturalno i sistemski oni su vrlo postojani. Istovremeno, fokus je na diskriminatornim praksama i stavovima pojedinaca. U takvim okolnostima Romi, makar i djelimično, internalizuju i na neki način usvajaju „sliku“ koju o njima imaju članovi drugih etnokulturnih zajednica. To se može reflektovati na mogućnost i spremnost članova ove zajednice da koriste prilike koje im se „nude“ u različitim oblastima integracije, najčešće kroz projektne aktivnosti. Stoga je neophodno ukazivati na činjenicu da je antiromizam stvar većine odnosno ostatka populacije prije nego romske zajednice. „Poruke“ koje su Romi vjekovima dobijali i još uvijek dobijaju od ne-Roma, ne govore o njima već o onima koji su ih upućivali i koji ih i danas upućuju. Alina Serban, romska glumica, navedenu samostigmatizaciju ili samostereotipizaciju ilustruje na sljedeći način: „Uvijek smo bili reprezentovani onako kako su nas drugi percipirali i doživljavali. To je tokom vremena dovelo do toga da je identitet Roma kreiran od strane ne-Roma i baziran na negativnim stereotipima postao internalizovan od strane samih Roma“.³

Kada je riječ o ocjeni dometa primijenjenih mjera i mehanizama na liniji modela multikulturalizma, neophodno je istaći da napredak svakako postoji. U različitim dimenzijama integracije, od obrazovanja pa do pravnog statusa, on je ostvaren u većoj ili manjoj mjeri. Međutim, Romi su i dalje etnokulturna zajednica prema kojoj postoji najveća etnička distanca, u percepciji građana najviše su izloženi diskriminaciji i govoru mržnje (CEDEM, 2022). I u drugim evropskim kontekstima konstatuje se prilično limitiran napredak politika multikulturalizma odnosno modela integracije, kada je riječ o Romima. To je jasno navedeno i u relevantnim dokumentima, poput *EU Roma Strategic framework for equality, inclusion and participation 2020-2030*, kao i u Izvještaju o temeljnim pravima 2023 (*Fundamental Rights Report 2023*) Agencije za temeljna prava Evropske unije (*European Union Agency for Fundamental Rights*). Predstavljajući rezultate istraživanja koje se odnosilo na položaj Roma u različitim državama članicama EU, navedeni izvještaj Agencije za temeljna prava EU precizira: „Nalazi pokazuju veoma mali ili nikakav napredak od posljednjeg istraživanja iz 2016. godine u borbi protiv anticiganizma (antiromizma, prim. aut.) u jednakom pristupu obrazovanju, zapošljavanju, stanovanju i zdravlju... Anticiganizam (antiromizam, prim. aut.), diskriminacija, siromaštvo i socijalna isključenost, kao i zločini iz mržnje i govor mržnje, nastavljaju da utiču na nesrazmeran broj Roma širom EU“ (FRA, 2023: 13).

Jedan od ključnih razloga za navedeno stanje je nedovoljna prepoznatost postojanja najvažnijeg i najdubljeg uzroka isključivanja Roma – antiromizma, kao specifičnog tipa rasizma prema Romima. „Antigypsyism“ je terminološko rješenje za označavanje ovog fenomena prihvaćeno od strane institucija Evropske unije ali i relevantnih međunarodnih organizacija, poput Savjeta Evrope. U *Preporuci Vijeća Evropske unije o jednakosti, uključivanju i sudjelovanju Roma*, iz 2021. godine jasno je naglašeno da je antiromizam „temeljni uzrok diskriminacije i isključenosti (Roma, prim. aut.) te ih pogoršava“ (Vijeće Evropske Unije, 2021: C 93/3 (tačka 14)). Osim u relevantnim dokumentima institucija EU, prepoznavanje antiromizma kao ključnog i duboko ukorijenjenog uzroka marginalizacije i isključivanja Roma sve više se potencira i od strane različitih teoretičara i istraživača navedene problematike. Tako, Gomez i End skreću pažnju na nedovoljno prepoznavanje ovog tipa rasizma prema Romima: „Until now, at different political levels and in different political frameworks, Roma inclusion has been treated as if there were no force acting in the opposite direction, as if there were no anti-Romaism“ (Gómez, End, 2019: 23).

3 Medeleanu, Luiza. „Roma Identity: From Stigmatization to Reconstruction“. 28.10.2021. Dostupno na: <https://howlround.com/roma-identity-stigmatization-reconstruction> (21.12.2025).

Antiromizam je specifičan tip rasizma prema Romima koji nije jednostavno definisati. Postoji više relevantnih definicija ovog fenomena koje su date kako od strane relevantnih istraživača, tako i od strane romskih ali i međunarodnih organizacija, poput Savjeta Evrope. Jednu od prvih definicija daje Nicolae koji antiromizam određuje kao „složen društveni fenomen koji se manifestuje kroz nasilje, govor mržnje, eksploataciju i diskriminaciju kao svojim najvidljivijim formama“ (Nicolae, 2006: 1). Suštinu antiromizma predstavlja dehumanizacija Roma, koja se manifestuje u njihovom doživljaju u najboljem slučaju kao „djetinjastih“ i onih koji su „slobodoumni, bezbrižni, uvijek srećni“ (Nicolae, 2006: 2). U najgorem slučaju u pitanju je doživljaj Roma kao onih koji su inferiorni u odnosu na ostatak populacije i kao takvi „permanentno ostaju u inferiornom društvenom položaju“ (Nicolae, 2006: 7). Jednu od definicija antiromizma koja je najviše prihvaćena daje i Alijansa za borbu protiv antiromizma (*Alliance against Antigypsyism*). U pitanju je koalicija romskih organizacija koja se bavi pitanjima od značaja za Rome i koja antiromizam definiše kao „istorijski konstruisan, postojan i prisutan rasizam prema zajednicama koje se vezuju za stigmatu ‘ciganin’ ili druge slične termine, i obuhvata: 1. Homogenizujuću i esencijalizovanu percepciju i deskripciju ovih grupa; 2. Davanje posebnih karakteristika ovim grupama; 3. Diskriminišuće društvene strukture i prisutno nasilje koji rezultiraju degradacijom i isključivanjem kao i proizvodnjom strukturnih nejednakosti“ (*Alliance against antigypsyism*, 2017: 5).

Jednu od najpoznatijih definicija antiromizma daje i Evropska komisija za borbu protiv rasizma i netolerancije (ECRI). U Preporuci o opštoj politici br. 13 o borbi protiv antiromizma i diskriminacije Roma (*ECRI General Policy Recommendation N°13 revised on combating antigypsyism and discrimination against Roma*) iz 2011. godine, antiromizam je određen kao „poseban oblik rasizma, ideologija zasnovana na rasnoj superiornosti, oblik dehumanizacije i institucionalnog rasizma pothranjivanog istorijskom diskriminacijom, koja se, između ostalog, ispoljava kroz nasilje, govor mržnje, eksploataciju, stigmatizaciju i najočigledniji oblik diskriminacije“ (Council of Europe, 2011: 3). Izdvojene su samo neke od definicija koje se koriste u pokušaju konceptualizacije fenomena. Različita terminologija koju koriste različiti akteri, prilična konfuzija u razumijevanju samog antiromizma odnosno njegovog značenja, heterogenost romske zajednice u pogledu različitih podgrupa ali i različitog iskustva i specifičnosti pojedinačnih društvenih konteksta - otežavaju određivanje najvažnijih karakteristika i manifestacija ovog tipa rasizma (Poposka, Jovevski, Rostas, 2024: 182).⁴

4 Na primjer, u diskusijama o ovoj problematici u Crnoj Gori nerijetko se može čuti potpuno pogrešno određenje antiromizma onda kada se pojam „antigypsyism“ prevodi kao „anticiganizam“. Zapaža se da se anticiganizam shvata kao „borba protiv ciganizma“. U tom slučaju se ciganizam smatra nečim što je negativno, a anticiganizam doživljava kao praktično pozitivan fenomen odnosno kao borba protiv ciganizma. Ovo je potpuno suprotno značenju koje pojam „antigypsyism“ ima u svim relevantnim naučno-istraživačkim radovima, pravnim i političkim dokumentima EU, Savjeta Evrope kao i u svim pojedinačnim nacionalnim zakonodavstvima. U tom smislu autorka ovog rada je u pismenom obliku dala prilog javnoj raspravi povodom izrade Strategije posvećene Romima i Egipćanima za period od 2026-2030 i to u dijelu koji se tiče antiromizma. Naučni stav u pogledu terminologije je da pojam „antigypsyism“ u crnogorskom kontekstu ne treba prevoditi kao „anticiganizam“ već kao „antiromizam“, po uzoru na rješenja primijenjena u Hrvatskoj i sve više u Sloveniji, koje su članice Evropske unije. Pojam „Ciganin“ u crnogorskom kontekstu u upotrebi od strane ne-romske populacije, potpuno je „ispražnjen“ od pozitivnog sadržaja. Upotrebljava se isključivo u pežorativnom značenju i njegova upotreba na svakodnevnom nivou jedna je od manifestacija istorijski prisutnog i duboko ukorijenjenog antiromizma. Sama romska zajednica u Crnoj Gori (u najširem smislu) distancira se od navedenog termina i upotrebljava isključivo naziv Romi (pa tako imamo romsku političku partiju, romski nacionalni savjet, romske nevladine organizacije itd.)

Međutim, imajući u vidu postojanje različitih interpretacija pojma kao i konfuzije u pogledu shvatanja fenomena, za potrebe strategije predloženo je korišćenje konstrukcije „anticiganizam/antiromizam“, kako bi bilo jasno naznačeno da se radi o istom fenomenu i kako bi se ostavio prostor da se u narednom periodu i u okviru same zajednice i ostatka

U važećoj Strategiji socijalne inkluzije Roma i Egipćana 2021-2025 koja je i najvažniji politički dokument koji je posvećen Romima i Egipćanima, „antigypsyism“ je prepoznat i imenovan ka „anticiganizam“ (Ministarstvo pravde, ljudskih i manjinskih prava, 2021:27-31). O odgovarajućoj terminologiji i optimalnom rješenju u ovom smislu, pogledati fusnotu br. 4. Kada je riječ o antiromizmu neophodno je napraviti jasnu razliku između njegovih najvažnijih karakteristika, u koje spada, recimo, istorijska ukorijenjenost i onoga što je u domenu njegovih najvažnijih manifestacija u konkretnom nacionalno-državnom kontekstu. Karakteristike i manifestacije je potrebno razlikovati od efekata koje kao specifičan tip rasizma proizvodi na romsku i egipćansku zajednicu odnosno njene članove, kao i na društvo u cjelini. Da bi se izdvojile najvažnije karakteristike i manifestacije antiromizma, neophodno je dobro poznavati specifičnosti konteksta. Na primjer, nemoguće je u potpunosti razumjeti prirodu i manifestacije antiromizma u Crnoj Gori bez jasne slike o odnosu prema romskoj zajednici i načinima na koje su se formirali obrasci isključivanja u plemensko-patrijarhalnom periodu crnogorskog društva. Specifičan odnos Crnogoraca prema zanatima u značajnoj mjeri se reflektovao na kreiranje dubokog jaza prema Romima, praktično od njihovog doseljavanja na prostor današnje Crne Gore (detaljnije vidi: Vuković-Čalasan, Đoković, 2022). Dalje, antiromizam karakteriše visok stepen društvene prihvaćenosti ili tzv. *Reasonable antigypsyism* (Alliance against antigypsyism, 2017: 3); (van Baar, 2014: 30). Njegovo prisustvo na svakodnevnom nivou je toliko izraženo da je prije pravilo nego izuzetak. Zahvaljujući činjenici da društveni i politički ambijent nulte tolerancije na rasizam koji je kreiran nakon Drugog svjetskog rata nije obuhvatio i Rome, ne postoji moralni (a najčešće ni pravno-politički) pritisak na pojedince da na nivou individualnih stavova i aktivnosti ne budu percipirani kao rasisti u odnosu prema Romima.

populacije iskristališe upotreba odgovarajućeg terminološkog rješenja. Treba napomenuti da u okviru egipćanske etnokulturne zajednice postoji ambivalentan odnos prema upotrebi pojma „antigypsyism“, i to više u regionu nego u Crnoj Gori. Jedan od predstavnika egipćanske zajednice u Republici Sjevernoj Makedoniji, Rubin Zemon na konferenciji pod nazivom „Identitet, manjinska prava i jednakost - borba protiv antiromizma/anticiganizma i promjena položaja Roma i Egipćana u crnogorskom i regionalnom kontekstu“ koja je održana 18. decembra 2025. godine, na Fakultetu političkih nauka Univerziteta Crne Gore, iznio je zanimljiv stav. Naime, on smatra da je za Egipćane potpuno neprihvatljiva upotreba pojma „antigypsyism“, nezavisno od toga kako se taj pojam prevodi u kontekstu država, bivših članica SFRJ. Umjesto korišćenja pojma „antigypsyism“ u kontekstu Evropske unije i regionalnom kontekstu, po njegovom mišljenju trebalo bi koristiti isključivo i samo pojam „rasizam“. Jasno je da se Egipćani nalaze u složenoj situaciji kada je riječ daljoj konceptualizaciji antiromizma, pa i o odgovarajućem terminološkom rješenju. Sa jedne strane, jasno je da Egipćani nastoje da svoj identitet profiliraju u pravcu isticanja razlike u odnosu na Rome čijim se dijelom ni u najširem smislu ne smatraju. Sa Romima dijele isti društveno-ekonomski položaj isključivanja i manifestacije antiromizma koji obuhvataju i članove ove zajednice. Sa druge strane, relevantne međunarodne organizacije poput Savjeta Evrope i UN-a vrlo često pojam „Romi“ upotrebljavaju u najširem značenju, koristeći ga kao tzv. „kišobran pojam“ za označavanje različitih podgrupa. Pa se tako u različitim dokumentima, strategijama i publikacijama Savjeta Evrope često dodaje napomena sljedeće sadržine: „Termin ‘Romi i Putnici’ koristi se u Savjetu Evrope kako bi obuhvatio široku raznolikost grupa na koje se odnosi rad Savjeta Evrope u ovoj oblasti: s jedne strane a) Romi, Sint/Manuš, Kalé, Kaale, Romaničali, Bojaši/Rudari; b) Balkanski Egipćani (Egipćani i Aškali); c) istočne grupe (Dom, Lom i Abdal); a s druge strane, grupe poput Putnika, Jenisha i populacija označenih administrativnim terminom ‘gens du voyage’, kao i osoba koje se identifikuju kao Cigani. Ova fusnota ima isključivo objašnjavajući karakter, a ne predstavlja definiciju Roma i/ili Putnika“. („Roma and Travellers Division - About us“, Council of Europe, dostupno na: <https://www.coe.int/en/web/roma-and-travellers/about-us> (20.12.2025))

U crnogorskom kontekstu ne može se reći da članovi egipćanske zajednice ne prihvataju upotrebu pojma „antigypsyism“, odnosno da je smatraju neprihvatljivom. Nije, međutim, jasno da li zajednici više odgovara upotreba termina „anticiganizam“ ili „antiromizam“. U slučaju ove zajednice postoje „slabosti“ kod oba terminološka rješenja i potrebno je vidjeti kako će se u budućnosti sama zajednica odnositi prema njihovoj upotrebi. Navedeno je jedan od razloga za prihvatanje termina „antiromizam/anticiganizam“ u Strategiji koja je posvećena Romima i Egipćanima i koja je trenutno u procesu izrade u Crnoj Gori.

Kada je riječ o različitim manifestacijama antiromizma, vrijedi skrenuti pažnju na određenje najvažnijih manifestacija ovog fenomena u savremenim evropskim društvima dato od strane Iuliusa Rostasa. Po njegovom mišljenju, u najvećem broju savremenih demokratija na evropskom prostoru moguće je pronaći, u većoj ili manjoj mjeri, sljedeće manifestacije antiromizma: „Predrasude i stereotipe; etiketiranje, govorničke i zločin iz mržnje; diskriminaciju - individualnu, institucionalnu i strukturalnu; školsku segregaciju romske djece; stambenu segregaciju; diskriminaciju u oblasti stanovanja i prisilna iseljenja; ekološki rasizam; rasno profilisanje; nasilje od strane policije i drugih organa reda usmjereno prema Romima; prisilno raseljavanje; proleterizaciju; prisilnu sterilizaciju romskih žena; asimilacione politike (zabrana korišćenja jezika, nošenja tradicionalne odjeće itd.); nedostatak ličnih dokumenata; nasilje rulje i napadi neonacista; deportacije, uključujući i etničko čišćenje; ubistva i druge okrutnosti; pokušaje istrebljenja; odnos prema holokaustu Roma koji podrazumijeva poricanje, iskrivljavanje i nepravilno prikazivanje, kulturnu aproprijaciju i dominaciju u proizvodnji znanja“ (Poposka, Jovevski, Rostas, 2024: 191). Potrebno je u svakom konkretnom kontekstu pažljivo utvrditi postojanje i razmjere ovih ili nekih drugih manifestacija antiromizma. U kontekstu Crne Gore, recimo, potrebno je pomenuti i etnoekonomiju kao jednu od manifestacija antiromizma, koju takođe karakteriše istorijska ukorijenjenost i prisutnost u različitim periodima crnogorske istorije. Nepostojanje normativnih preduslova za ostvarivanje ustavom zagarantovanog prava na autentičnu reprezentaciju u okolnostima kada ne postoji relevantno i razumno objašnjenje, takođe može biti izraz antiromizma itd.

U razumijevanju duboko ukorijenjenih slojeva ovog fenomena osim izazova samostigmatizacije, neophodno je uzeti u obzir postojanje institucionalnog i strukturalnog antiromizma (pored postojanja i manifestacija ovog fenomena na nivou stavova i aktivnosti pojedinaca). Sistemski priroda ovog tipa rasizma mora biti detaljno analizirana u svakom konkretnom kontekstu da bi se uopšte moglo govoriti o promjeni položaja Roma koja bi bila dublja i trajnija. Ukazujući na sistemsku prirodu antiromizma odnosno na strukturalni i institucionalni antiromizam, Alijansa za borbu protiv antiromizma (*Alliance against antigypsyism*) navodi sljedeće: „Baš kao u slučaju samoreprodukujućih efekata, navedeno (institucionalni antiromizam, prim. aut.) može postojati i bez konkretne osobe koja bi bila posebno uključena u proces i koja bi svjesno namjeravala da proizvede diskriminatorne efekte. U svojim efektima, antiromizam je sistemski jer pogađa članove romske zajednice bez obzira da li su oni lično imali iskustvo diskriminacije ili nefer tretmana. Štaviše, institucije u čijoj nadležnosti je zaštita građana od diskriminacije i nasilja nerijetko ne obezbjeđuju isti nivo zaštite Romima kao što to čine ne-Romima, upravo zbog antiromizma“ (*Alliance against antigypsyism*, 2017: 10).

Nezumijevanje dubljih slojeva i obrazaca isključivanja koji su se vremenom formirali, nerijetko uz pomoć institucija, limitira kreirana pravno-politička rješenja odnosno njihov potencijal da na jedan trajan i sveobuhvatan način ostvare proklamovani cilj postizanja jednakosti i ravnopravnosti Roma u odnosu na ostatak populacije.

Reference:

1. Alliance Against Antigypsyism. 2017. *A Reference Paper on Antigypsyism*. Dostupno na: <https://zentralrat.sintiundroma.de/en/alliance-against-antigypsyism/>
2. Barany, Zoltan. 2002. *The East European Gypsies: Regime Changes, Marginality and Ethnopolitics*. Cambridge: Cambridge University Press
3. Bogišić, Valtazar. 1874. *Slavizirani Cigani u Crnoj Gori*. [Slavicised Gypsies in Montenegro]. Trans. Branislav Nedjeljkovic. Podgorica: Istorijski institut.
4. CEDEM. 2022. *Obrasci i stepen diskriminacije u Crnoj Gori*. Podgorica: CEDEM
5. Council of Europe. *Roma and Travellers Division - About us*, dostupno na: <https://www.coe.int/en/web/roma-and-travellers/about-us>
6. Delić, Vesna. 2008. *Otvorena vrata. Antropološki prilog kulturama Roma i Egipćana u Crnoj Gori*. Podgorica: Institut socijalne inkluzije.
7. Emigh, J. R., Fodor, E. & Szelényi, I. 2001. The Racialization and Feminization of Poverty, in Emigh, J. R. & Szelényi, I. (ur.) *Poverty, Ethnicity and Gender in Eastern Europe During the Market Transition*. Westport, CT, London: Praeger.
8. European Commission against Racism and Intolerance (ECRI). 2011. *PREPORUKA O OPŠTOJ POLITICI BR. 13 O BORBI PROTIV ANTIROMIZMA I DISKRIMINACIJE ROMA*. Savjet Evrope: Strazbur.
9. FRA (European Union Agency for Fundamental Rights). 2023. *Izveštaj o osnovnim pravima - 2023*. Luksemburg: Kancelarija za publikacije Evropske unije.
10. Georgievski, Jovana. *Crna Gora, kultura i Romi: Kako je kampanja protiv društvenih podela izazvala osudu romske zajednice*. 22.07.2022. Dostupno na: <https://www.bbc.com/serbian/lat/balkan-62256623>
11. Gómez, Ismael Cortés, End, Marcus. Introduction: Contemporary Dimensions od Antigypsyism in Europe. 2019. u: Gómez, Ismael Cortés, End, Marcus (eds.). *Dimensions of Antigypsyism in Europe*. Brussels: The European Network Against Racism aisbl (ENAR) and the Central Council of German Sinti and Roma.
12. Latham, Judith. *Roma of the Former Yugoslavia*. Nationalities Papers 27, no 2. 1999: 205-226.
13. Lutovac, Momčilo. 1987. *Romi u Crnoj Gori*. Ivangrad: Društvo prijatelja knjige-Ivangrad.
14. Maeso, Rodriguez Silvia. 'Civilising' the Roma? The depoliticisation of (anti)-racism within the politics of integration. in *Identities: Global Studies of Culture and Power*. Vol. 22. no. 1. 2015: 53-70.
15. Medeleanu, Luiza. *Roma Identity: From Stigmatization to Reconstruction*. 28.10.2021. Dostupno na: <https://howlround.com/roma-identity-stigmatization-reconstruction>
16. Ministarstvo pravde, ljudskih i manjinskih prava. 2021. *Strategija socijalne inkluzije Roma i Egipćana 2021-2025*. Podgorica: Ministarstvo pravde, ljudskih i manjinskih prava.
17. Nicolae, Valeriu. 2006. *Towards a definition of anti-Gypsyism*, http://ergonetwork.org/wp-content/uploads/2019/01/Valeriu-Nicholae_towards-a-definition-of-antigypsyism.pdf
18. Poposka, Zaneta, Jovevski, Lazar, Rostas, Iulius. 2024. *Anti-discrimination Law*. Strasbourg: Council of Europe.
19. Van Baar, Huub. 2014. The Emergence of a Reasonable Anti-Gypsyism in Europe. In: Agarín, Tomofey (ed.) *When Stereotype Meets Prejudice: Antiziganism in European Societies*. Stuttgart: Ibidem Press. 27-44.
20. Vijeće Evropske Unije. 2021. *Preporuka od 12. ožujka 2021 o jednakosti, uključivanju i sudjelovanju Roma*. Službeni list Evropske unije (2021/C93/01)
21. Vuković-Ćalasan, Danijela, Đoković, Rajka. 2022. Roma in the history of Montenegro:

- displacement, marginalization and discrimination. *Southeast European and Black Sea Studies*. Routledge. ELIAMEP.
22. Zemon, Rubin. *Izlaganje na regionalnoj naučnoj konferenciji "Identitet, manjinska prava i jednakost - Borba protiv antiromizma/anticiganizma i promjena položaja Roma i Egipćana u crnogorskom i regionalnom kontekstu"*. Fakultet političkih nauka. 18. decembar 2025. Podgorica.
 23. UNDP and the World Bank. *Roma at a Glance. Montenegro*. 2018.
 24. Šućur, Zoran. 2005. Siromaštvo kao sastavnica sociokulturnog identiteta Roma. in Štambuk, M. (ur.) *Kako žive hrvatski Romi*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.

Biografija kandidatkinje

Danijela Vuković-Ćalasan vanredna je profesorica Fakulteta političkih nauka, Univerziteta Crne Gore. Nastavu izvodi na predmetima: *Istorija političkih teorija, Politička kultura, Globalizacija, Etnicitet i etnički odnosi, Ljudska prava manjinskih grupa*. Polje njenog naučno-istraživačkog interesovanja prilično je multidisciplinarno i uključuje problematiku manjinskih prava, etniciteta i etničkih odnosa sa posebnim akcentom na fenomen antiromizma, izazove koji se tiču uspješnog upravljanja etnokulturnim pluralizmom u savremenim društvima kao i savremene političke teorije. Naučne radove na teme koje se tiču navedenih oblasti objavljuje u časopisima koji su indeksirani u relevantnim međunarodnim bazama časopisa poput SSCI, Scopus baze kao i u monografijama relevantnih međunarodnih izdavača kao što su Routledge, Wolters Kluwer, De Gruyter itd. U okviru različitih programa mobilnosti nastavu je izvodila na više od deset evropskih univerziteta uključujući i Charles University, University of Milano-Bicocca, University of Cádiz, University of Iceland, University of Leipzig and Jagiellonian University.

ORCID: 0000-0002-6561-3145 (<https://orcid.org/0000-0002-6561-3145>)

dr Nataša Popović
INAUGURACIONO PREDAVANJE ZA IZBOR U
AKADEMSKO ZVANJE REDOVNA PROFESORICA

NAZIV PREDAVANJA

**AI-AGE: Veštačka inteligencija u identifikaciji
neinvazivnih biomarkera starenja**

NAZIV PREDAVANJA NA ENGLESKOM JEZIKU

**AI-AGE: Artificial Intelligence in the Identification of
Non-Invasive Biomarkers of Aging**

OBLAST

Medicinska fiziologija - funkcionalna grupa bazičnih medicinskih predmeta na Medicinskom fakultetu Univerziteta Crne Gore

TERMIN PREDAVANJA

10. septembar 2025. godine

Apstrakt predavanja

Starenje je složen biološki proces koji se ne može u potpunosti kvantifikovati hronološkom starošću, jer postoje značajne individualne razlike u njegovoj dinamici. Biološka starost, kao funkcionalni pokazatelj, sve više dobija na značaju u savremenoj medicini, budući da omogućava identifikaciju ubrzanog starenja i daje nam uvid u rizik za hronične bolesti. Istraživanje na Medicinskom fakultetu Univerziteta Crne Gore je pokazalo da u toku procesa starenja, kod osoba sa hroničnim bolestima kompleksnost mikrovaskularne mreže retine opada brže nego kod zdravih, što potvrđuje potencijal ovog parametra kao biomarkera biološke starosti.

Projekat AI-AGE, zasnovan na primeni veštačke inteligencije, prevazilazi ograničenja konvencionalnih metoda analize fotografija retine. AI-AGE kombinuje tehnike segmentacije krvnih sudova i „black box“ pristup, i omogućava identifikaciju novih biomarkera biološke starosti i njihovu translaciju u kliničku praksu. Ovo je primer uspešne integracije biomedicine i digitalnih tehnologija sa ciljem unapređenja zdravlja starije populacije.

Apstrakt predavanja na engleskom jeziku

Aging is a complex biological process that cannot be fully quantified by chronological age, as there are significant individual differences in its dynamics. Biological age, as a functional indicator, is gaining increasing importance in modern medicine, since it enables the identification of accelerated aging and provides insight into the risk of chronic diseases. Research conducted at the Faculty of Medicine, University of Montenegro, has shown that during the process of aging, in individuals with chronic diseases, the complexity of the retinal microvascular network declines more rapidly than in healthy individuals, confirming the potential of this parameter as a biomarker of biological age.

The AI-AGE project, based on the application of artificial intelligence, overcomes the limitations of conventional methods of retinal image analysis. AI-AGE combines vessel segmentation techniques with a „black box“ approach, enabling the identification of novel biomarkers of biological age and their translation into clinical practice. This represents an example of successful integration of biomedicine and digital technologies aimed at improving the health of the elderly population.

Tekst inauguracionog predavanja

1. Uvod

Starenje je univerzalan, progresivan i neizbežan biološki proces, koji se karakteriše postepenim gubitkom fizioloških funkcija, povećanim mortalitetom i većim rizikom za razvoj hroničnih bolesti. Prema definiciji Svetske zdravstvene organizacije (SZO), starenje se ne može poistovetiti sa bolešću. U tom kontekstu, SZO promovise koncept „zdravog starenja“, koji se zasniva na očuvanju funkcionalnosti i kvaliteta života u starijem životnom dobu.¹

Međutim, savremena literatura nudi različite perspektive u vezi ovog pitanja. Jedna grupa istraživača zagovara klasifikaciju starenja kao bolesti, ukazujući na zajedničke mehanizme između starenja i hroničnih oboljenja, uključujući oksidativni stres, inflamaciju i mitohondrijalnu disfunkciju.² Ovakav pristup otvara mogućnosti za farmakološke intervencije usmerene na usporavanje ili modulaciju procesa starenja. S druge strane, brojni autori kritikuju ovu klasifikaciju, ističući potencijalne etičke i društvene posledice, kao što su stigmatizacija starijih osoba i redukovanje kompleksnog pojma funkcionalnog starenja na patološku kategoriju.³⁻⁴

Razvoj objektivnih biomarkera starenja mogao bi doprineti:

1. dubljem razumevanju fiziologije zdravog starenja, kao i
2. mehanizama koji vode ka povećanom mortalitetu i riziku za hronične bolesti kod naizgled zdravih osoba.

Hronološka starost označava broj godina koje su protekle od rođenja pojedinca i predstavlja najčešće korišćen pokazatelj starenja. Nasuprot tome, **biološka starost** odražava funkcionalno stanje organizma, zasnovano na fiziološkim, molekularnim i celularnim parametrima, te se smatra preciznijim indikatorom zdravstvenog rizika i očekivanog životnog veka.⁵⁻⁸

Upravo iz tog razloga, biomarkeri biološke starosti sve više dobijaju na značaju kao pouzdaniji pokazatelji rizika od mortaliteta i rizika za razvoj hroničnih bolesti u poređenju sa hronološkom starošću, jer dodatno reflektuju funkcionalno stanje organizma. Biološka starost značajno varira među pojedincima iste hronološke dobi.⁵⁻⁸ Za pojedince koji imaju biološku starost veću od hronološke, kažemo da imaju „ubrzano starenje“, što je povezano sa povećanim mortalitetom i rizikom za razvoj hroničnih bolesti. Identifikacija neinvazivnih biomarkera biološkog starenja, poput onih zasnovanih na analizi mikrovaskularne mreže retine, predstavlja ključni cilj savremenih istraživanja u oblasti gerontologije i medicine starenja.⁹

U tom smislu, veštačka inteligencija (VI) sve više dobija na značaju kao alat za identifikaciju i validaciju biomarkera, omogućavajući obradu velikih količina podataka i otkrivanje obrazaca koji nisu lako uočljivi korišćenjem tradicionalnih analitičkih metoda. Primena VI u istraživanju procesa starenja može doprineti pravovremenim preventivnim i terapijskim intervencijama, razvoju personalizovane medicine i unapređenju kvaliteta života starije populacije.¹⁰

2. Biološka naspram hronološke starosti

Hronološka starost, definisana kao broj godina proteklih od rođenja, predstavlja najjednostavniji i najčešće korišćen parametar u kliničkoj i epidemiološkoj praksi. Iako je korisna za populacionu klasifikaciju, sve veći broj studija ukazuje da hronološka starost ne pruža dovoljno informacija o stvarnom funkcionalnom stanju organizma, niti predstavlja precizan prediktor rizika za razvoj bolesti i smrtnost.⁵⁻⁸ Nasuprot tome, biološka starost se odnosi na stepen fiziološkog i funkcionalnog očuvanja organizma, uzimajući u obzir kumulativne efekte genetskih predispozicija, epigenetskih modifikacija, životnih navika i uticaja sredine.⁵⁻⁸ Ona reflektuje stvarno stanje tkiva i organa, uključujući prisustvo subkliničkih oštećenja i adaptivnih kapaciteta organizma. Zbog toga se biološka starost može značajno razlikovati među pojedincima iste hronološke dobi – dok neki pokazuju znake ubrzanog starenja, drugi zadržavaju očuvanu funkcionalnost i otpornost na bolesti.

Značaj koncepta biološke starosti ogleda se u više aspekata:

1. Preciznija procena zdravstvenog rizika kod pojedinaca – biološka starost se pokazala kao superioran prediktor rizika za kardiovaskularne bolesti, dijabetes tipa 2, neurodegenerativne poremećaje, sindrom krhkosti i ukupnu smrtnost, u poređenju sa hronološkom starošću.⁸
2. Rana identifikacija ubrzanog starenja omogućava pravovremene preventivne i terapijske intervencije.¹¹⁻¹²
3. Evaluacija efikasnosti intervencija – biološka starost može služiti kao dinamički pokazatelj uspešnosti različitih preventivnih i terapijskih metoda.¹¹⁻¹²
4. Detekcija vulnerabilnih populacija – identifikacija kategorija populacije sa povećanim rizikom od sindroma krhkosti, multimorbiditeta i funkcionalne zavisnosti, što ima direktne implikacije za javnozdravstvene strategije i alokaciju resursa.¹³

Uprkos rastućem interesovanju, koncept biološke starosti još uvek nije u potpunosti standardizovan. Trenutno se razvija širok spektar biomarkera i metodoloških pristupa – od molekularnih (npr. epigenetski satovi, dužina telomera), preko biohemijskih i imunoloških, do funkcionalnih pokazatelja (npr. fiziološki testovi, analiza mikrovaskularne mreže).⁵⁻⁹ Cilj savremenih istraživanja jeste identifikacija pouzdanih, validiranih i klinički primenljivih pokazatelja biološkog starenja, koji bi mogli biti integrisani u rutinsku medicinsku praksu.

3. Mikrovaskularna mreža kao biomarker starenja

Jedan od perspektivnih pristupa u određivanju biološke starosti jeste analiza strukture mikrovaskularne mreže. Mikrocirkulacija je od suštinskog značaja za homeostazu tkiva i organa, a promene u njenoj strukturi i funkciji reflektuju kako fiziološke procese starenja,⁹ tako i patološke promene povezane sa hroničnim bolestima.¹⁴⁻¹⁹

Krvotok se može posmatrati kao hijerarhijska struktura, u kojoj se glavni krvni sudovi sukcesivno granaju u sve manje, sve do mikrovaskularne mreže.¹⁵ Kompleksnost ove mreže može se kvantifikovati pomoću matematičkog pojma fraktalne dimenzije, koji obuhvata gustinu, broj tačaka grananja i stepen samosličnosti na različitim skalama.¹⁵ Istraživanja pokazuju da se sa starenjem smanjuje kompleksnost mikrocirkulacije, što se može detektovati neinvazivnim metodama.⁹

Za analizu strukture mikrovaskularne mreže poseban značaj imaju fotografije očnog dna koje se mogu dobiti putem oftalmoskopije.²⁰ Oftalmoskopija je standardna neinvazivna dijagnostička metoda koja omogućava vizualizaciju i kvantifikaciju strukture mikrovaskularne mreže retine. Pošto se dobijene informacije mogu koristiti ne samo za procenu očnog zdravlja, već i za predikciju sistemskih bolesti, uključujući kardiovaskularne i neurodegenerativne poremećaje,¹⁴⁻¹⁹ retina predstavlja jedinstveni prozor u stanje mikrovaskulature celog organizma, što dodatno ukazuje da retina ima potencijal kao biomarker biološke starosti.⁹

Upotreba oftalmoskopije i retinografije kao neinvazivne i relativno pristupačne metode predstavlja značajnu prednost u odnosu na druge biomarkere starenja koji se često mere invazivnim metodama. Dodatno, mogućnost ponavljanog praćenja istih ispitanika tokom vremena otvara prostor za longitudinalne studije koje mogu razjasniti dinamiku starenja na mikrovaskularnom nivou.

4. Studija kompleksnosti retinalne mreže u populaciji Crne Gore

Naučnoistraživački rad Katedre za medicinsku fiziologiju Medicinskog fakulteta Univerziteta Crne Gore fokusiran je na ispitivanje promena u mikrovaskularnoj mreži retine kao potencijalnih biomarkera starenja. Poseban naglasak stavljen je na kvantifikaciju hronološke, ali i biološke starosti, sa ciljem identifikacije parametara koji pouzdano odražavaju funkcionalno stanje organizma i predviđaju rizik od oboljenja.

U radu objavljenom u časopisu *Biogerontology* 2023. godine, analizirana je kompleksnost retinalne mikrovaskularne mreže kod dve grupe ispitanika – zdravih osoba i osoba sa hroničnim bolestima.⁹

Polazna hipoteza bila je dvostruka:

1. da će kod zdravih ispitanika kompleksnost retinalne mikrovaskularne mreže opadati sa porastom hronološke starosti, u skladu sa prethodnim nalazima drugih autora;
2. da će kod osoba sa hroničnim bolestima ovaj pad kompleksnosti biti izraženiji, što bi ukazivalo na to da kompleksnost mikrovaskularne mreže retine može da posluži kao potencijalni biomarker biološke starosti. Ova hipoteza je zasnovana na radovima koji su pokazali da je kod ljudi obolelih od hroničnih bolesti biološka starost veća od hronološke, odnosno da kod njih postoji ubrzano starenje.⁸

Ispitanici su bili podeljeni u dve grupe: (a) zdravi dobrovoljci različite starosti i (b) osobe sa verifikovanim hroničnim oboljenjima (npr. hipertenzija, dijabetes tip 2, kardiovaskularne bolesti), takođe različite starosti. Kod svih ispitanika urađena je digitalna retinografija očnog dna, nakon čega je sprovedena segmentacija krvnih sudova – pikseli koji su na slici predstavljali krvne sudove bili su označeni belom, dok su svi ostali pikseli bili označeni crnom bojom.

Segmentacija je u ovoj studiji izvedena ručno. Iako omogućava preciznu identifikaciju vaskularnih struktura, ručna segmentacija je spora, zahteva visok nivo ekspertize i podložna je subjektivnim razlikama među istraživačima. Kompleksnost mikrovaskularne mreže kvantifikovana je putem merenja njene fraktalne dimenzije u okolini optičkog diska.

Rezultati su potvrdili obe polazne hipoteze: kod zdravih ispitanika sa starenjem je zabeležen

postepeni, ali očekivani pad kompleksnosti mikrovaskularne mreže retine, dok je kod hroničnih bolesnika taj pad bio znatno izraženiji. Na osnovu izloženog zaključeno je da kompleksnost retinalne mikrovaskularne mreže može da posluži kao potencijalni biomarker biološke starosti.⁹

Ipak, studija je imala određena ograničenja:

- ručna segmentacija krvnih sudova je subjektivan proces;
- uzorak ispitanika bio je relativno ograničen, što smanjuje mogućnost generalizacije rezultata;
- fraktalna analiza se fokusirala isključivo na segmentisane krvne sudove, dok potencijalne informacije sadržane u drugim strukturama retine nisu izučavane.

Ova ograničenja naglasila su potrebu za novim pristupima zasnovanim na veštačkoj inteligenciji, koji bi omogućili automatizovanu, pouzdanu i bržu analizu, prevazilazeći subjektivnost i tehnička ograničenja klasičnih metoda. Upravo iz tih razloga osmišljen je istraživački okvir projekta **AI-AGE**, koji je pokrenut 2024. godine.²¹

Očekivani doprinos projekta je višestruk: na naučnom nivou, doprinosi razumevanju procesa starenja i identifikaciji novih biomarkera; na kliničkom nivou, pruža alate za ranu dijagnostiku i personalizovanu medicinu; a na društvenom nivou, doprinosi unapređenju kvaliteta života starije populacije i održivosti zdravstvenih sistema suočenih sa izazovima demografskog starenja.

5. Ciljevi i koncept projekta AI-AGE

Pokretanje projekta **AI-AGE** (*Artificial Intelligence Supported Identification of Novel Non-invasive Biomarkers of Aging*), zvanično započetog 2024. godine, proizašlo je iz prethodnih istraživanja Katedre za medicinsku fiziologiju Medicinskog fakulteta Univerziteta Crne Gore i potrebe da se prevaziđu metodološka ograničenja identifikovana u tim studijama. Dosadašnji rezultati ukazali su na potencijal retinalne mikrovaskularne mreže kao biomarkera biološke starosti, ali i na jasne nedostatke klasičnih metoda segmentacije i analize – uključujući subjektivnost procene, sporost procesa, ograničenu skalabilnost i smanjenu mogućnost generalizacije rezultata.⁹

Osnovna ideja projekta AI-AGE jeste primena VI u cilju razvoja pouzdanih, brzih i neinvazivnih metoda za procenu biološke starosti na osnovu analiza fotografija očnog dna na velikoj skali. VI omogućava obradu velikih količina vizuelnih podataka. Omogućava obradu podataka vezanih za mikrovaskularnu mrežu retine, ali i dodatno prepoznavanje obrazaca koji često ostaju neopaženi ljudskim okom i standardnim statističkim metodama. Time se otvara mogućnost identifikacije novih biomarkera starenja, uključujući i onih koji nisu direktno vezani za krvne sudove, već i za druge strukture retine.²¹

Ključni ciljevi projekta AI-AGE:

- **Prevazilaženje tehničkih izazova.** Projekat se fokusira na rešavanje problema vezanih za kvalitet slika – uključujući rezoluciju, kontrast, osvetljenje i obuhvaćeno vidno polje. Razvijanjem robustnih algoritama očekuju se veća otpornost na tehničke varijacije i pouzdanija analiza.
- **Automatizacija procesa segmentacije i predikcija biološke starosti na osnovu kompleksnosti mikrovaskularne mreže retine.** Razvoj i validacija algoritama sposobnih za pouzdanu

segmentaciju krvnih sudova retine, čime se eliminiše potreba za ručnim i subjektivnim intervencijama. Ovaj pristup omogućava veću reproduktivnost i standardizaciju rezultata.

- **Predikcija biološke starosti analizom cele slike.** Za razliku od tradicionalnih metoda koje se fokusiraju na morfologiju vaskularne mreže, AI-AGE teži razvoju algoritama koji koriste kompletnu retinalnu sliku za predviđanje biološke starosti. Ovaj „black box“ pristup omogućava otkrivanje novih vizuelnih biomarkera koji nisu unapred definisani.
- **Integracija u kliničku praksu i javnozdravstvene programe.** Krajnji cilj projekta je primena razvijenih metoda u rutinskoj dijagnostici i preventivnim programima. Neinvazivno određivanje biološke starosti može doprineti identifikaciji vulnerabilnih populacija, praćenju terapijskih efekata i razvoju personalizovanih strategija očuvanja zdravlja u starijem životnom dobu.
- **Etika i odgovorna primena veštačke inteligencije.** Projekat ne obuhvata samo tehničke aspekte, već i etičke implikacije primene VI u medicini. Posebna pažnja posvećuje se smanjenju rizika od algoritamske pristrasnosti, transparentnosti modela i očuvanju privatnosti podataka kroz anonimizaciju, kao i očuvanje dostojanstva starije populacije kroz izbegavanje stigmatizacije biološke starosti.

Konceptualno, AI-AGE predstavlja spoj fundamentalnog istraživanja procesa starenja i primene savremenih digitalnih tehnologija u medicini. Njegova snaga se ogleda u multidisciplinarnom pristupu – uključivanju stručnjaka iz oblasti medicine, fiziologije, biomedicinskog inženjeringa, informatike i statistike. Ovakva saradnja omogućava ne samo razvoj novih metoda, već i njihovu validaciju u realnim kliničkim uslovima.

6. Metodološki pristupi u okviru projekta AI-AGE

U okviru projekta **AI-AGE**, primenjuju se dva komplementarna metodološka pristupa u analizi retinalnih slika: **kompjuterski potpomognuta segmentacija mikrovaskularne mreže i predikcija biološke starosti na osnovu njene kompleksnosti**, i „black box“ **predikcija biološke starosti**.²¹

Segmentacija krvnih sudova omogućava izdvajanje vaskularnih struktura iz digitalnih slika očnog dna, čime se stiče mogućnost kvantitativne analize kompleksnosti mikrovaskularne mreže. Tradicionalno izvođena ručno, segmentacija je bila vremenski zahtevna i podložna subjektivnim razlikama.²² Razvoj algoritama dubokog učenja omogućio je automatizaciju ovog procesa,^{22, 23} sa ciljem da značajno poveća efikasnost i skalabilnost analize.

Paralelno s tim, „black box“ pristup koristi konvolutivne neuronske mreže za analizu cele retinalne slike bez prethodne segmentacije. Ovaj metod omogućava algoritmu da samostalno prepozna obrasce relevantne za predikciju biološke starosti, uključujući i one koji nisu unapred definisani.¹⁰ Na taj način, otvara se prostor za identifikaciju novih biomarkera koji se ne odnose isključivo na vaskularne strukture, već i na druge vizuelne karakteristike retine.

Oba pristupa imaju svoje prednosti: segmentacija pruža anatomsku preciznost i interpretabilnost, dok „black box“ analiza omogućava širu detekciju kompleksnih obrazaca. Njihova kombinacija u okviru AI-AGE projekta predstavlja snažan metodološki okvir za istraživanje biološke starosti.

7. Izazovi u primeni veštačke inteligencije u analizi retinalnih slika

Iako veštačka inteligencija nudi značajan potencijal za analizu retinalnih slika, njena primena u biomedicinskom kontekstu suočava se sa nizom tehničkih i metodoloških izazova:

- **Kvalitet slike.** Varijacije u rezoluciji, kontrastu, osvetljenju i obuhvaćenom vidnom polju mogu značajno uticati na performanse algoritama. Nepotpune ili tehnički neadekvatne slike otežavaju segmentaciju i smanjuju pouzdanost predikcije.²³
- **Pristrasnost podataka.** Ako su algoritmi trenirani na neravnomerno distribuiranim skupovima podataka (npr. slike iz jedne populacije, slike slikane pomoću jedne kamere ili specifičnih uslova snimanja), postoji rizik da model razvije pristrasne obrasce koji nisu biološki relevantni. Klasičan primer koji ilustruje problem pristrasnosti podataka jeste slučaj u kojem je algoritam za klasifikaciju životinja naučio da razlikuje vuka od haskija na osnovu prisustva snežne pozadine na slikama vuka, dok je snežna pozadina bila odsutna na slikama haskija.²⁴ Iako se pokazao kao uspešan na setu slika koje su korišćene za trening, u realnom životu, na nekim drugim slikama vuka i haskija, ovaj algoritam je bio neupotrebljiv. Sličan problem može se javiti i u medicinskoj praksi,¹⁰ pa postoji rizik da algoritam nauči da koristi tehničke artefakte kao prediktore starosti.
- **Interpretabilnost modela.** „Black box“ analiza može uzeti u obzir ne samo krvne sudove, već i druge karakteristike slike – distribuciju pigmenta, refleksije, obrasce u makularnoj ili perimakularnoj regiji – koje mogu nositi informacije o procesu starenja. Za razliku od segmentacije, gde se jasno može pratiti veza između anatomskih struktura i dobijenih numeričkih vrednosti, „black box“ pristup funkcioniše kao zatvoreni sistem čije unutrašnje odluke nisu u potpunosti transparentne. Na primer, studija Poplina i saradnika pokazala je da algoritmi mogu predviđati krvni pritisak iz retinalnih slika oslanjajući se na delove slike koji nisu direktno povezani sa krvnim sudovima.¹⁰
- **Validacija među populacijama.** Algoritmi koji dobro funkcionišu na jednom skupu podataka mogu pokazati slabije performanse kada se primene na slike iz drugih populacija. Zbog toga je neophodna višestruka validacija i testiranje na raznovrsnim uzorcima.

Prevazilaženje ovih izazova zahteva pažljiv dizajn studija, balansirane i raznovrsne skupove podataka, kao i primenu metoda za objašnjavanje odluka algoritama (*explainable AI*), koje omogućavaju proveru da li se predikcije zaista zasnivaju na relevantnim medicinskim karakteristikama.

8. Zaključak - očekivani doprinos projekta AI-AGE: od istraživanja do primene

Projekat **AI-AGE** predstavlja inovativan spoj fundamentalnih istraživanja procesa starenja i primene savremenih digitalnih tehnologija u medicini.¹⁸ Njegov doprinos može se sagledati kroz tri međusobno povezane dimenzije:

- **Naučni doprinos.** AI-AGE doprinosi razvoju metodologije za razumevanje razlika između hronološke i biološke starosti, kao i mehanizama ubrzanog starenja kod vulnerabilnih populacija.
- **Tehnološki doprinos.** Kroz razvoj automatizovanih algoritama za segmentaciju krvnih

sudova i primenu „black box“ modela za analizu cele retinalne slike, AI-AGE uvodi nove pristupe u obradi medicinskih slika. Poseban značaj ima otpornost algoritama na tehničke varijacije, čime se obezbeđuje veća pouzdanost i skalabilnost analize. Ovi tehnološki pomoci omogućavaju obradu velikih skupova podataka i otvaraju prostor za populaciona i longitudinalna istraživanja.

- **Translacija u praksu.** Razvoj alata za ranu dijagnostiku i personalizovanu medicinu, za usporavanje procesa starenja i očuvanje funkcionalnosti organizma. U kontekstu demografskog starenja, AI-AGE nudi alate za detekciju vulnerabilnih grupa i planiranje preventivnih mera na populacionom nivou, unapređenje kvaliteta života starije populacije i održivost zdravstvenih sistema suočenih sa izazovima demografskog starenja.

Reference

1. World Health Organization. *World report on ageing and health*. Geneva: World Health Organization; 2015.
2. Bulterijs S, Hull RS, Björk VCE, Roy AG. It is time to classify biological aging as a disease. *Front Genet*. 2015;6:205. doi:10.3389/fgene.2015.00205.
3. The Lancet Healthy Longevity. Is ageing a disease? *Lancet Healthy Longev*. 2022;3(7):e448. doi:10.1016/S2666-7568(22)00154-4.
4. Rabheru K, Byles JE, Kalache A. How “old age” was withdrawn as a diagnosis from ICD-11. *The Lancet Healthy Longevity*. 2022; (7):e457-e459. doi:10.1016/S2666-7568(22)00102-7.
5. Levine ME, Lu AT, Quach A, Chen BH, Assimes TL, Bandinelli S, Hou L, Baccarelli AA, Stewart JD, Li Y, Whitsel EA, Wilson JG, Reiner AP, Aviv A, Lohman K, Liu Y, Ferrucci L, Horvath S. *An epigenetic biomarker of aging for lifespan and healthspan*. *Aging (Albany NY)*. 2018 Apr 18;10(4):573-591. doi:10.18632/aging.101414.
6. López-Otín C, Blasco MA, Partridge L, Serrano M, Kroemer G. The hallmarks of aging. *Cell*. 2013;153(6):1194-1217. doi:10.1016/j.cell.2013.05.039.
7. Jylhävä J, Pedersen NL, Hägg S. Biological age predictors. *EBioMedicine*. 2017;21:29-36. doi:10.1016/j.ebiom.2017.03.046.
8. Franceschi C, Garagnani P, Morsiani C, et al. The continuum of aging and age-related diseases: common mechanisms but different rates. *Front Med (Lausanne)*. 2018;5:61. doi:10.3389/fmed.2018.00061.
9. Popovic, N., Ždralović, M., Vujosevic, S. et al. Retinal microvascular complexity as a putative biomarker of biological age: a pilot study. *Biogerontology* **24**, 971–985 (2023). <https://doi.org/10.1007/s10522-023-10057-8>
10. Poplin R, Varadarajan AV, Blumer K, et al. Prediction of cardiovascular risk factors from retinal fundus photographs via deep learning. *Nat Biomed Eng*. 2018;2(3):158-164. doi:10.1038/s41551-018-0195-0.
11. Longo VD, Antebi A, Bartke A, et al. Interventions to slow aging in humans: are we ready? *Aging Cell*. 2015;14(4):497-510. doi:10.1111/accel.12338.
12. Johnson SC, Rabinovitch PS, Kaeberlein M. mTOR is a key modulator of ageing and age-related disease. *Nature*. 2013;493(7432):338-345. doi:10.1038/nature11861.
13. Hoogendijk EO, Aflalo J, Ensrud KE, Kowal P, Onder G, Fried LP. Frailty: implications for clinical practice and public health. *Lancet*. 2019;394(10206):1365-1375. doi:10.1016/S0140-6736(19)31786-6.
14. Cheung CY, Ikram MK, Sabanayagam C, Wong TY. Retinal microvasculature as a model to

- study the manifestations of hypertension. *Hypertension*. 2012;60(5):1094-1103. doi:10.1161/HYPERTENSIONAHA.111.189142.
15. Liew G, Wang JJ, Cheung N, et al. The retinal vasculature as a fractal: methodology, reliability, and relationship to blood pressure. *Ophthalmology*. 2008;115(11):1951-1956. doi:10.1016/j.ophtha.2008.05.029.
 16. Patton N, Aslam T, MacGillivray T, Pattie A, Deary IJ, Dhillon B. Retinal vascular image analysis as a potential screening tool for cerebrovascular disease: a rationale based on homology between cerebral and retinal microvasculatures. *J Anat*. 2005;206(4):319-348. doi:10.1111/j.1469-7580.2005.00395.x.
 17. Cheung N, Wong TY. Diabetic retinopathy and systemic vascular complications. *Prog Retin Eye Res*. 2008;27(2):161-176. doi:10.1016/j.preteyeres.2007.12.001.
 18. McGeechan K, Liew G, Macaskill P, et al. Meta-analysis: retinal vessel caliber and risk for coronary heart disease. *Ann Intern Med*. 2009;151(6):404-413. doi:10.7326/0003-4819-151-6-200909150-00005.
 19. Ikram MK, de Jong FJ, Bos MJ, et al. Retinal vessel diameters and risk of stroke: the Rotterdam Study. *Neurology*. 2006;66(9):1339-1343. doi:10.1212/01.wnl.0000210533.24338.ea.
 20. Popovic N, Vujosevic S, Radunović M, Radunović M, Popovic T. TREND database: *Retinal images of healthy young subjects visualized by a portable digital non-mydratiac fundus camera*. PLoS One. 2021 Jul 23;16(7):e0254918. doi: 10.1371/journal.pone.0254918.
 21. AI-AGE Project. *Artificial Intelligence Supported Identification of Novel Non-invasive Biomarkers of Aging*. University of Montenegro. Accessed September 12, 2025. <https://ai-age.udg.edu.me/>
 22. Badnjar J, Popović N, Radunović M, Popović T. Retinal blood vessel segmentation: Dijkstra forest and multi-scale line detection methods. In: *Proceedings of the 22nd International Scientific-Professional Conference Information Technology (IT 2017)*; 2017 Feb; Žabljak, Montenegro.
 23. Rubežić, I., Radunović, M., Babić, D., Popović, T., Popović, N. (2024). *Fractal Characteristics of Retinal Microvascular Network in Alzheimer's Disease and Colon Cancer in Automatically Segmented Fundus Images from the UK Biobank Database*. In: Badnjević, A., Gurbeta Pokvić, L. (eds) MEDICON'23 and CMBEBIH'23. MEDICON CMBEBIH 2023 2023. IFMBE Proceedings, vol 93. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-031-49062-0_6
 24. Ribeiro MT, Singh S and Guestrin C. "Why Should I Trust You?": Explaining the Predictions of Any Classifier. In: *Proceedings of the KDD '16: The 22nd ACM SIGKDD International Conference on Knowledge Discovery and Data Mining*. 2016;1135-144. doi:10.1145/2939672.2939778

Biografija kandidatkinje

Nataša Popović je šefica Katedre za medicinsku fiziologiju i specijalista porodične medicine. Medicinski fakultet završila je u Srbiji, u Novom Sadu, 1998. godine. Magistarske studije iz oblasti ljudske ishrane završila je 2003. godine, a doktorat odbranila 2008. iz oblasti medicinskih nauka u okviru programa Texas A&M Health Science Centra na Texas A&M Univerzitetu. Godine 2012. završila je specijalizaciju iz porodične medicine u SAD i stekla sertifikat American Board of Family Medicine. Radila je kao lekarka u urgentnoj klinici i saradnica u nastavi na Texas A&M Univerzitetu, gde je nagrađena titulom Nastavnik godine. Od 2015. godine predaje na Medicinskom fakultetu Univerziteta Crne Gore. Naučnoistraživački rad usmerava na fiziologiju starenja i hronične bolesti kroz brojne međunarodne projekte. Takođe, posebnu pažnju posvećuje digitalizaciji nastave u medicini i uvođenje inovativnih metoda učenja, a svojim angažmanom značajno doprinosi razvoju i unapređenju porodične medicine u Crnoj Gori.

dr Miodarka Tepavčević
INAUGURACIONO PREDAVANJE ZA IZBOR U
AKADEMSKO ZVANJE REDOVNA PROFESORICA

NAZIV PREDAVANJA

**Lingvističko-stilistička istraživanja u Crnoj Gori od
polovine XX vijeka do savremenosti
(Presjek razvojnih smjerova, budućnost i perspektive)**

NAZIV PREDAVANJA NA ENGLESKOM JEZIKU

**Linguistic and Stylistic Research in Montenegro from
the Mid-20th Century to Present: An Overview of
Developmental Directions, Future, and Perspectives**

OBLAST

Montenegristica – Crnogorski jezik i Srbistika – Srpski jezik

TERMIN PREDAVANJA

13. maj 2025. godine

Apstrakt predavanja

U ovom radu nastojaćemo da u glavnim crtama prikažemo puteve razvoja i stanja lingvističke stilistike u Crnoj Gori od 70-ih godina XX vijeka (od perioda funkcionalizma u stilistici) do savremenog doba. Analiza (urađena na osnovu prikupljene građe koja čini 1000 bibliografskih jedinica) posvećena je razvoju koncepata, ideja i začetaka lingvostilističkih istraživanja u Crnoj Gori, glavnim metodološkim izazovima, dostignućima, kao i budućim pravcima istraživanja i razvoja lingvostilistike.

Apstrakt predavanja na engleskom jeziku

This paper aims to outline the development and current state of linguistic stylistics in Montenegro, from the 1970s, during the period of functionalism in stylistics, to the present day. The analysis, based on a body of material comprising 1,000 bibliographic units, focuses on the evolution of concepts and ideas, as well as the beginnings of linguistic-stylistic research in Montenegro, and the main methodological challenges, achievements, and future directions for research and the advancement of linguistic stylistics.

Tekst inauguracionog predavanja

Uvod

U radu se sistematski i analitički razmatra i predstavlja razvoj lingvističke stilistike⁵ u posljednjih pet decenija na prostoru Crne Gore. Ovo istraživanje je rezultat rada u okviru naučnoistraživačkog projekta „Stilistika slovenskih zemalja na razmeđu dvaju vijekova (XX–XXI)”, započetog 1. I 2021. godine, u okviru Stilističke komisije Međunarodnog slavističkog komiteta.⁶ Istraživanje se bavi proučavanjem stilističkih ideja i koncepcija, kao i savremenog stanja u slovenskoj stilistici (slovenske zemlje).

Projekat „Stilistika slovenskih zemalja na razmeđu dvaju vijekova (XX–XXI)“ bio je zamišljen kao istraživanje glavnih problema (stilističkih ideja i koncepcija) i razvoja stilistike, kao i savremenog stanja stilistike, odnosno proučavanje metastilistike (nauke o stilistici)⁷ i metapoetike (nauke o poetici) u slovenskim zemljama tokom posljednjih pet decenija, i publikovanje međunarodne monografije sa rezultatima istraživanja zapadnoslovenskih, istočnoslovenskih i južnoslovenskih zemalja sa ukupno 38 istraživača iz 14 zemalja (zapadnoslovenski blok obuhvata 12 autora iz 4 zemlje, istočnoslovenski 10 autora iz 3 zemlje, južnoslovenski 16 autora iz 7 zemalja). Međutim, projekat se tu nije zaustavio, već se i dalje nastavio, pa će u konačnom rezultirati sa četiri monografije – opštom monografijom (publikovana 2023), monografijom koja obuhvata južnoslovenski blok zemalja (publikovana 2024) i nacionalnim (dvije) kojima će se pojedinačno baviti doc. dr Nataša Jovović sa svojim timom (književna stilistika i poetika) i druga (lingvistička stilistika) koju će publikovati prof. dr Miodarka Tepavčević sa emeritusom prof. dr Brankom Tošovićem (u izdanju Stilističke komisije, Međunarodnog slavističkog komiteta).

Ove monografije – opšta, južnoslovenska i nacionalne – predstavljaju rezultat višegodišnjeg rada na projektu Komisije za stilistiku Međunarodnog slavističkog komiteta podijeljenog u više faza.⁸ U prvoj fazi (1. I – 20. II 2021), u kojoj je određen istraživački tim (iz Crne Gore prof. dr Miodarka Tepavčević za lingvističku stilistiku i doc. dr Nataša Jovović za književnu stilistiku i poetiku), sačinjena je struktura bibliografije po pojedinim zemljama prema Gralis modelu (određuje način strukturiranja građe i njenu tehničku obradu). Druga faza (21. II – 1. V 2021) bila je posvećena pripremi literature. U trećoj fazi (1. V – 24. IX 2021) analiziran je i razmatran prikupljeni materijal. Četvrta faza (24. IX – 21. XII 2021) odnosila se na završetak analize za opšteslovensku monografiju. Peta faza (21. XII – 28. II 2022) posvećena je pripremi istraživanja za objavljivanje u opšteslovenskoj monografiji pod naslovom „Стилистика славянских стран на рубеже XX–XXI веков“ / Slavic

5 Dio nauke o jeziku koji jezičke pojave posmatra sa stilističkog i ekspresivnog aspekta, odnosno proučava funkcionisanje jezičke strukture.

6 Crna Gora je članica nekoliko komisija Međunarodnog komiteta slavista, između ostalih i Stilističke (koja broji 15 zemalja), u okviru koje se realizuje navedeni projekat.

7 „Metastilistika (stilistologija) predstavlja naučnu disciplinu koja proučava stilistiku (stilističku/stilsku strukturu) i sve njene aspekte. U okviru metastilistike (stilistologije) izdvajaju se: stilologija (nauka o stilu), stilematika (nauka o stilemama, odnosno stilističkim jedinicama), stilonimija (nauka o nominacijskim aspektima u stilistici), lingvostilologija (lingvististička stilologija o stilovima najrazličitije vrste), književna stilologija (analiza stila literarnog teksta), stilometrija (nauka o statističkom mjerenju stilističkih jedinica“ (Tošović 2022: 134).

8 Detaljnije o tome Tošović, *Savremena južnoslovenska metastilistika i metapoetika*, Uvod, 2024.

Stylistics at the Turn of the Century (XX–XXI) / Stilistika slavenskih zemalja na razmeđu dvaju vijekova (XX–XXI), kolektivna monografija, ur. Stanislav Gajda (zapadnoslovenski blok), Natalija Klušina (istočnoslovenski blok), Branko Tošović (južnoslovenski blok), Komisija za stilistiku Međunarodnog slavističkog komiteta, Moskva, Flinta, 2023. Naredna, šesta faza trajala je od 2022. do 2024. i u njoj su rađena istraživanja za južnoslovensku monografiju, koja je publikovana 2024. pod naslovom „Savremena južnoslovenska metastilistika i metapoetika“, kolektivna monografija, ur. Branko Tošović, Beograd – Grac: Stilistička komisija Međunarodnog slavističkog komiteta – Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Aletea, 2024.⁹ Komisija za stilistiku Međunarodnog slavističkog komiteta pripremila je za naredni kongres u Parizu 2025. predstavljanje ovih monografija. Naredna faza odnosi se na izradu nacionalnih monografija, koja je već u toku.

Analiza koja obuhvata posljednjih pet decenija razvoja južnoslovenske, a samim tim i crnogorske metastilistike i metapoetike daje tumačenja „modernih stilističkih strujanja u južnoslovenskoj lingvostilistici, književnoj stilistici i poetici; donosi globalno osmišljavanje savremene metastilistike i metapoetike te novih stilističkih i poetičkih ideja u južnoslovenskim zemljama“ (Tošović, 2024: 15). Predmet proučavanja uokviren je u tri koncepcijska kruga: 1. vremenskom (1970–2025); 2. disciplinarnom (lingvistička stilistika, književna stilistika, poetika); i 3. teleološkom (doprinos nacionalnoj – crnogorskoj / južnoslovenskoj / opšteslovenskoj stilistici i poetici) (Tošović 2024).

2. Razvojni put lingvostilistike u Crnoj Gori 1970–2025.

2.1. Pregled pet decenija istraživanja jednog područja nauke o jeziku, pa čak i kada ona predstavlja samo jedan njen dio, u ovom slučaju lingvostilistiku, zahtijevalo bi više prostora i vremena. Ipak, ovim radom nastojaćemo kroz analizu dati pregled najznačajnijih lingvostilističkih istraživanja u Crnoj Gori od 70-ih godina XX vijeka do danas.

Stilistika, nauka koja proučava stil u jeziku, osporavana kao malo koja naučna disciplina, oduvijek je bila predmetom raznolikih proučavanja, ali i subjektivnih, ekspresivnih sudova. No, uprkos svemu, uspjela je da se izbori za svoj status i mjesto – progovarajući ponegdje slabije a ponegdje jačim glasom.¹⁰ Kao disciplina koja sistematski proučava stil u jeziku i njegovo variranje u zavisnosti od više faktora – istorijskih perioda, žanra, konteksta i dr., dugo je morala da dokazuje opravdanost svoga postojanja, iako vuče svoje korijene iz antike (Tošović, 2002: 17–80).

Tokom vremena diferencirale su se dvije stilistike – lingvistička koja izučava jezik i književna čiji je cilj interpretacija književnog djela (Tepavčević, 2024: 193). Stilistika je kao disciplina na „raskrsnici čvrsto smještena na susretištu lingvistike i književnosti“, iako su je književni teoretičari prepuštali lingvistici, a, sa druge strane, tradicionalni lingvisti usmjeravali ka književnosti (Katnić-Bakaršić 2015).

9 Južnoslovenska monografija uključuje 7 zemalja: Crnu Goru, Hrvatsku, Srbiju, Bosnu i Hercegovinu, Sjevernu Makedoniju, Sloveniju i Bugarsku. Urađena je pod uredništvom i koordinacijom emeritusa prof. prof. dr Branka Tošovića, koji je formirao istraživački tim u početku od 16 autora, koji je zatim proširen na 25 autora iz 7 zemalja i 11 gradova.

10 Stilem kao osnovnu jedinicu lingvostilističkog proučavanja neki autori definišu sažetije, među njima Katnić-Bakaršić (2001: 38), opisujući ga kao jezičnu jedinicu s određenom stilskom informacijom. Stilem „obuhvaća svaki pojedinačni izraz koji iz stilističkih razloga odstupa od uobičajenih jezičnih normi“ (Škiljan, 1980: 121).

Južnoslovensku nauku o stilistici i poetici s kraja XX i početka XXI vijeka odlikuju tri procesa – intradisciplinarna konsolidacija, terminološka diferencijacija i intrakategorijalna determinacija (Tošović 2024). Iako je XX vijek u stilistici bio turbulentan, a u njegovoj drugoj polovini krizovit zbog smjene istraživačkih paradigmi i pokušaja njenog potiskivanja kao naučne oblasti period od 1970. do 2025. može se smatrati konsolidacijom južnoslovenske (lingvo)stilistike, pa samim tim i crnogorske. Potvrda tome jeste i dato istraživanje.

Na stilistiku u navedenom periodu 1970–2025. u južnoslovenskim zemljama u velikoj mjeri su uticali stilistički pravci, škole, metodi i tokovi iz toga razdoblja, vremena nakon Drugog svjetskog rata, kao i prve polovine XX i kraja XIX vijeka. Odlučujući preokret ogleđa se u napuštanju pozitivističkog tumačenja književnog djela i psihologizma. Dok su 80-te godine XX vijeka bile usmjerene ka zasnivanju i razvoju funkcionalne stilistike, dotle je već krajem 90-ih godina XX vijeka specifičan po internet stilistici, budući da se komunikacija sve više selila ih offline prostora u online prostor.¹¹ Druga decenija XXI vijeka dovodi do stvaranja nove stilističke discipline – generatorske stilistike (nazvane po mehanizmu za automatsku proizvodnju tekstova – generatoru koji neki nazivaju automat, robot, algoritam i dr.).¹² Na južnoslovenskom prostoru u ovom periodu javljaju se i nove vrste stilističkih istraživanja, kao što su: idiostilistika (individualna, generička stilistika), stilistika resursa (stilistika jezičkih nivoa), stilistika jezika i stilistika govora, književna stilistika. No, ipak moramo istaći da je od 1970. do 1990. na južnoslovenskom prostoru dominirala funkcionalna stilistika¹³. U periodu od 1990. do 2025. nijedna druga metastilistika nije dobila toliku dominaciju, obim i širinu kao funkcionalna stilistika, koja pokriva sve jezičke nivoe i sve stilove, kao i sve stilističke pojave, kao što su ekspresivnost, razuđenost jezika, izbor, odstupanje i sl. Pored nje jačaju tekstualna stilistika, teorija diskursa, kognitivna stilistika, semiotička stilistika, internet stilistika, generatorska stilistika, feministička stilistika, forenzička stilistika i dr. (Tošović, 2024: 492).

2.2. Kada govorimo o razvoju crnogorske lingvostilistike od 70-ih godina XX vijeka do danas, možemo konstatovati da nju karakteriše objavljivanje monografija o jeziku i stilu pisaca, i istraživanja funkcionalne, teorijske, kontrastivne stilistike, publikovanje naučnih, programskih, preglednih radova koji imaju za predmet teorijska i opšta stilistička pitanja; organizovanje naučnih skupova (bilo da se govori o književnom stvaralaštvu pisaca, kao npr. – Petra II Petrovića Njegoša, Marka Miljanova, Stefana Mitrova Ljubiše, Janka Đonovića, Mihaila Lalića, Rista Ratkovića, Mirka Banjevića, Čeda Vukovića, Dušana Đurovića, Miodraga Bulatovića, Danila Kiša, Borislava Pekića, Zuvdije Hodžića i dr. ili da je riječ o drugim temama čiji su predmet lingvistička ispitivanja na naučnim skupovima – *Život i djelo akademika Jovana Vukovića*, *Život i djelo akademika Mihaila Stevanovića*, *Na izvoru Vukova jezika*, *Savremena crnogorska književnost*, *Njegoševi dani*, *Boškovićevo dani*, *Jezici i kulture u kontaktu*, *Jezička situacija u Crnoj Gori – norma i standardizacija*, *Primijenjena lingvistika u fokusu*, *Jezik*

11 Došlo je do stvaranja novih književno-poetičkih oblasti, kao što su: mrežna, čatovska, emajlovska književnost (Tošović 2015, 2018), genaratorska književnost (Tošović 2024), virtuelna književnost (Gordić-Petković 2004), internet-književnost (Saračević, 2017).

12 Zahvaljujući vještačkoj inteligenciji koja je u drugoj deceniji XXI vijeka počela proizvoditi raznovrsne smisaone tekstove, došlo je do stvaranja novih stilističkih disciplina, kao što je virtuelna stilistika. Ona se bavi „percepcijom i upotrebom od strane biološkog razuma stilske materijala koji je generisala vještačka inteligencija“ (Tošović, 2024: 486).

13 „U okviru stilistike razvila se posebna grana – funkcionalna stilistika, čiji je predmet istraživanja funkcionalnostilsko razgrađivanje jezika. Ona bi se mogla definisati kao lingvistička disciplina što proučava upotrebu i funkcionisanje jezika u pojedinim oblastima ljudskog života, odnosno funkcionalno raslojavanje jezika u obliku stilske formacije sistemskog karaktera – funkcionalnih stilova“ (Tošović, 2002: 30).

medija, *Mi o jeziku jezik o nama*, i dr.) i objavljivanje referata sa tih skupova, prikaza knjiga. Stilistika se proučava i na Univerzitetu Crne Gore u okviru predmeta Lingvistička stilistika, Novinarska stilistika sa funkcionalnom stilistikom, Funkcionalni stilovi – publicističko-novinarski, Stilistika i retorika. Bibliografija monografija, članaka, studija, rasprava, prikaza koji imaju za predmet pitanja iz lingvističke stilistike, a koje smo sakupili i kritički analizirali u ovom istraživanju, iznosi oko 1.000 jedinica – autora iz Crne Gore ima oko 900, i stotinak bibliografskih jedinica autora izvan Crne Gore. Šezdesetak prikaza monografija, knjiga, publikacija potvrda su praćenja recentnijih lingvostilističkih izdanja, onih objavljenih u Crnoj Gori ili izvan nje. Pedesetak doktorskih teza i magistarskih radova svjedoče razvoju ove mlade lingvističke discipline u Crnoj Gori (Tepavčević, 2024: 196–197).

Crnogorski lingvisti kao i oni iz svih južnoslovenskih zemalja kroz teorijska i primijenjena proučavanja jezika zanimali su se kako opštim tako i funkcionalnostilističkim pitanjima i onima koji se bave jezikom i stilom pisaca. Pitanjima jezika i stila pisaca posvećen je određeni broj magistarskih i doktorskih radova, kao i individualnih monografija. Evidentirali smo desetak monografija koje se na cjelovit način bave proučavanjima jezika i stila savremenih pisaca.

Monografije i naučni radovi koji su za predmet proučavanja imali jezik ili donekle stil nekog pisca uglavnom su se odnosili na istoriju jezika, budući da se metodološki postupak u njima fokusirao se na upoređivanje fonetskih, morfoloških, sintaksičkih karakteristika sa stanjem u standardnom jeziku i proučavanje normativnih gramatičkih kategorija, uz određene stilističke posebnosti. Takve su monografije: *Jezik Petra I Petrovića* (Ostojić 1976); *Jezik Andrije Zmajevića* (Pižurica 1989); *Jezik Marka Miljanova* (Glušica 1997); *Jezik Nikole I Petrovića* (Nenezić 2010); *Jezik Stefana Mitrova Ljubiše* (Tepavčević 2010). U manjem broju monografija proučava se jezik i stil pojedinih pisaca, kao Čeda Vukovića, Ćamila Sijarića, Janka Đonovića: *Jezik i stil Čeda Vukovića* (Radulović 1994); *Jezik Ćamila Sijarića sa osvrtom na dijalekatsku osnovu* (Stevović 1997); *Jezik i stil Janka Đonovića* (Bašanović-Čečović 2017). Ove monografije mnogostruko su značajne jer ne daju samo „određenu sliku nekog pisca, već pružaju podatke za uspostavljanje metodoloških narativa u ispitivanju jezika tog autora i razlikuju se u pristupu korpusu jednog stvaraoča“ (Tepavčević, 2024: 195–196). Osvjetljavajući dotada nepoznato i neprohodno područje crnogorske lingvistike, u monografijama se „počinje sistematizovati metodologija proučavanja piščevog izraza, zasnivajući se na dijahronijsko-sinhronijskome pristupu unutar kojega se umjetnikov izraz posmatrao u kontekstu normi njegovog doba kao i prema savremenome jeziku“ Svim ovim monografijama zajedničko je naglašavanje funkcionalnih mogućnosti jezika u književnome djelu, slobode stvaralaštva, jezične kreativnosti, ali i apostrofiranje uloge književnika u razvoju crnogorskog književnog izraza (Tepavčević, 2024: 196).

Istraživanja autorovog izraza u lingvostilističkim radovima u Crnoj Gori tekla su kroz dva smjera: prvi se odnosio na sagledavanje svih mjesta pojačane izražajnosti na raznim jezičkim nivoima – fonostilističkim, morfostilističkim, sintaksostilističkim, semantostilističkim, leksičkostilističkim i grafostilističkim u nekom književnoumjetničkom djelu (lingvostilistička analiza odabranoga literarnog modela u vidu pojedine stilematike). Drugi se fokusirao na otkrivanje funkcionalne upotrebe određene stilske kategorije u književnom tekstu, odnosno isticanja stilske potencijala pojedinih jezičkih kategorija i njihove realizacije u konkretnom kontekstu unutar književnoumjetničkoga teksta, a što se može zapaziti u naslovima tih članaka u kojima se apostrofira ona kategorija koja je predmet lingvostilističkoga proučavanja (proučavanje pojedinoga aspekta piščevog izraza) (Tepavčević 2024).

2.3. Prikazom kroz posljednjih pet decenija izdvojićemo ono što obilježava te decenije u odnosu na jezičku stilistiku. Ukazaćemo i na autore koji su oblikovali svoje stilističke poglede i uticali na

savremenike i nastavljače. Svakako, nijedna godina ne može se posmatrati kao nepremostiv zid prema drugoj deceniji, pa će se te granice posmatrati kao uslovni graničnici decenija.

Lingvostilistička istraživanja u Crnoj Gori u periodu od 70-ih godina XX vijeka susretala su sa više poteškoća – nedostupnim opisima književno-umjetničke funkcije jezika, gramatičkim tumačenjima koja su često zaobilazila primjere visoke afektivnosti u jezičkim sistemima. Lingvostilistika je, kao što pokazuju radovi navedenog perioda, uglavnom fokusirana na proučavanje jezika (i rijetko stila) književnoumjetničkih djela, posmatrala je „stil oslanjajući se na gramatičke opise i relaciju prema stilski neutralnom obliku, te interpretaciju i estetske vrijednosti podvrgavala analitičkom instrumentariju koji se temeljio na tvđenju da je jezik književnog djela ravnopravan predmet lingvističkog istraživanja i da produbljuje saznanje o jeziku i stilu djela“ (Tepavčević 2024: 197). Ugaoni temelj stvaranja lingvističke stilistike na prostoru Crne Gore predstavljaju monografije o jeziku (i stilu) crnogorskih pisaca, kao i određene rasprave o stilskim postupcima, stilističkoj vrijednosti, stilu. Iako su danas neki metodološki koncepti iz ovog perioda prevaziđeni (stilistička varijantnost, norma), ipak radovi iz tog perioda daju korisna saznanja o jezičkoj snazi u umjetničkom stvaranju, kao i o dijahronom odnosu standardnog i književnoumjetničkog stila. Proučavanje 40-ak radova iz vremena 70-ih i 80-ih godina ukazuje na to kakva je bila prije svega lingvostilistika metodologija i metajezik, a onda i proučavanja jezika i stila književnoumjetničkih djela. U radovima se o stilu govori kroz prikaze poželjnih specifičnosti jezičkog izraza, kao što su jasnoća, ljepota, preciznost, ili odstupanja od standarda. Predmet proučavanja jesu fonostilistička (u poeziji, nastavi), morfostilistička (hipokorističnost, sinonimija, pejorativnost), sintaksostilistička (jezička elipsa, red riječi) proučavanja jezika. U proučavanim radovima u periodu od desetak godina naziru se počeci lingvostilističke metodologije, preciziranje odnosa lingvostilistike prema drugim disciplinama – književnosti, estetici, književnoj kritici (Tepavčević, 2023: 311).

Period 80-ih godina XX vijeka u crnogorskoj lingvostilistici pored nastavka ideja i tema iz prethodnog perioda donosi nove radove koji predstavljaju nagovještaje i začetke formiranja pogleda na funkcionalne stilove standardnog jezika i njihove karakteristike. U ispitivanju 70-ak radova u periodu od 80-ih do 90-ih godina uočavamo da dolazi do stvaranja i uobličavanja lingvističkoga metajezika koji se ogleda u zasebnosti deskriptivne (kolektivne) i genetičke (individualne) stilistike; raznovrsnosti stilističkih nivoa u istraživanju jezičkoga izraza u lingvostilistici bilo da je riječ o fonetici jezičkog izraza, morfologiji, sintaksi, leksici, normativnim pitanjima. Radovi se zasnivaju na proučavanjima jezičkog izraza u sredstvima masovne komunikacije, savremenom crnogorskom romanu, lingvostilistike u nastavi i u udžbenicima, jezičke kulture i norme, srpskohrvatske leksike (polisemija, homonimija, sinonimi, ekspresivna leksika, školska leksika, naučna terminologija) (Tepavčević 2023, 2024).

Jezičkostilistička istraživanja tokom devedesetih godina XX vijeka pokazuju nov zamah i postaju složenija i razuđenija. Nastavljaju se istraživanja jezika i stila pisaca sinhronijski ili iz perspektive istorije književnog jezika. Fokus proučavanja funkcionalne stilistike usmjeren je prema vrstama riječi, specijalnim stilovima, stilskim postupcima, stilistici teksta, stilskim figurama, versifikaciji itd. (fonetski dijalektizmi, parcelacija, eliptična rečenica, red riječi, stilski kalamburi, permutacija, antonimija, leksički sinonimi, kumulacija, polisemija...). Zapažamo da su u centru pažnje programski i pregledni članci, kao i radovi koji se bave opštim i teorijsko stilističkim pitanjima (Novo Vuković, Dragomir Vujičić, Dušan Jović). Posljednja decenija XX vijeka (1990–2000) broji preko 80 radova i dvadesetak značajnih knjiga posvećenih jezičkostilističkim istraživanjima. Premda se lingvostilistika u svojim počecima kretala najviše u sferi leksikologije, moderna deskriptivna stilistika već 90-ih

biva razuđenija i svoj fokus usmjerava ka fonetici jezičkog izraza (fonostilistika), morfologiji jezičkog izraza (morfofilistika), sintaksi jezičkog izraza (sintaksostilistika) i semantici (semantostilistika). Za razvoj stilističkih i lingvostilističkih ideja u posmatranih desetak godina zaslužne su monografije i knjige objavljene u Crnoj Gori bilo da je riječ o autorima iz Crne Gore (Novo Vuković, Zorica Radulović, Savo Stevović, Slavica Perović) ili onima koji su objavljivali radove u Crnoj Gori. Analiza radova iz posmatranog perioda pokazuje da su u posljednjoj deceniji XX vijeka u Crnoj Gori stvoreni veoma dobri temelji za stvaranje savremene lingvostilistike. Izraženijim interesovanjima za književni jezik iz perspektive njegove varijantske razuđenosti povećava se i broj priloga o jeziku crnogorskih pisaca XX vijeka – problemskih, kao i onih posvećenih jeziku pojedinog pisca koji služi kao korpus za razmatranje pitanja strukture jezika; priloga u kojima se leksički materijal pojedinih pisaca ili djela sagledava i tumači sa lingvostilističkog aspekta. (Tepavčević 2023, 2024).

Početak XXI vijeka ukazuje da istraživački rad na jezičkoj stilistici postaje razuđeniji i kompleksniji i da dolazi do značajnijih promjena na polju lingvostilistike u Crnoj Gori. Potvrda navedenom jeste pregled recentnih knjiga i radova u crnogorskim naučnim krugovima. Izdvajamo veći broj studija iz stilistike stvaralaca iz Crne Gore ili autora iz drugih sredina, koji su objavili djela kod nas.¹⁴ Interesovanja u ovim istraživanjima su usmjerena ka teoretskim problemima, lingvistici i poetici pisaca; poeziji i stilu, stilu i stvaranju, lingvostilistici stiha, sa posebnim naglaskom na stilističke rime; stilematičnosti leksema u jeziku pisaca i dr. Ovdje treba dodati i dvije knjige iz literarne lingvistike – prvu izbor prevedenih tekstova sa engleskog koje je priredila Slavica Perović pod naslovom *Kako ukrotiti tekst* (1999), i drugu Kristalova *Internetska lingvistika* (2012).

Od kraja XX vijeka lingvostilistika se ne bavi samo deskripcijom i analizom i donekle interpretacijom, već otvara nova pitanja u sklopu kritičke stilistike (odnos teksta prema drugim tekstovima, ekspanzija pojedinih diskursnih tipova). Bibliografija radova iz oblasti lingvostilistike u posmatranom periodu od 2000. do danas sadrži oko 700 jedinica – radova, priloga u knjigama, časopisima, zbornicima, od kojih preko 30 knjiga, kao i 30-ak prikaza u kojima se osvjetljavaju iz raznih uglova problemi jezika i stila – fonostilemski (simbolika glasova, versifikacija, rima), morfonostilemski (glagolski oblici, tvorba riječi), sintaksostilemski (red riječi, slaganje vremena, neupravni govor, stilske figure, vezničke kombinacije, permutacija, parenteza, kumulacija, ponavljanje), semantostilemski (frazologija, slikovitost stila, aforističnost), leksikostilemski (dijalektizmi, sinonimi, antonimi, homonimi, žargonizmi), grafostilemski (izdvajanje rečenica, isticanje naslova, figure pisma, odstupanje u interpunkciji), tekstostilistički (stilistika teksta, tekstostilistika, intertekstualnost, postupci oblikovanja teksta) (Tepavčević 2024).

U ovom periodu dolazi do inovacija i otvaranja novih pravaca za interdisciplinarna proučavanja u oblastima naratologije, pragmatike, semiotike, teorije književnosti, korpusne i računarske lingvistike, kao i u drugim diskursima: internet (čatovima, forumima, blogovima), političkom, računarskom, koji su u drugim slovenskim sredinama intenzivnije razvijena i zastupljena. Napomenimo i da je najveći doprinos u području slovenske stilistike, pogotovo internet stilistike, multimedijalne i generatorske, dat u monografskim publikacijama Branka Tošovića: *Internet-stilistika* (2015), *Struktura internet-stilistike* (2018), *Generatorska lingvistika* (2018). Prateći stilistička

¹⁴ Novo Vuković, *Putevi stilističke ideje* (dva izdanja 2000, 2019), Zorica Radulović, *Alhemija riječi* (2002), *Iz jezičke problematike* (2004), *Ogledi, prikazi, stavovi* (2011), *Impresije* (2017); Slavica Perović, *Jezik u akciji* (2009), *Pojmovna metafora kulturno srodnih pojava* (2017); Radoje Simić, *Opšta stilistika* (2001); Hasnija Muratagić-Tuna, *Lingvostilističke interpretacije* (2005).

kretanja u svijetu i lingvostilistika u Crnoj Gori može se pohvaliti radovima iz novih vrsta stilističkih istraživanja, kao što su kognitivna, semiotička, korpusna, stilistika hiperteksta, naratološka, kritička, diskursna, pedagoška, kao i one koje pripadaju formalnoj, klasičnoj stilistici. Ovakva raznolikost u istraživanjima indikator je minucioznosti problema kojima se ona danas bavi na drugačije načine. Ti pristupi dokaz su transdisciplinarne i interdisciplinarne uključenosti lingvističke stilistike i u druga područja istraživanja. Na taj način ovakvi dominantno stilistički radovi zasnivaju se na modelima drugih lingvističkih disciplina, čime granice između među njima postaju sve manje primjetne. Modeli koji su u ranim periodima razvoja lingvostilistike predstavljali nespojivost, danas se vješto nadograđuju. To se može primijetiti u onim istraživanjima u kojima se uspješno kombinuje proučavanje kognitivne metafore i korpusne stilistike, ili semantička i pragmatička transpozicija metafore u lingvostilističkim proučavanjima jezika, forenzička lingvistika, konceptualna metafora, semantičko-pragmatička analiza antonima, a što sve donosi relevantne stilističke novine. Takođe se pokreću i pitanja koja se nijesu toliko proučavala u okviru stilistike – intertekstualnost, narativne figure, hipertekst, čime se omogućavaju drugačiji putevi istraživanja i nagovještava u kom smjeru crnogorska lingvostilistika treba dalje da se razvija (Tepavčević 2023, 2024).

2.4. Nezaobilazno mjesto u razvoju crnogorske stilistike pripada Novu Vukoviću, koji je objavio deset knjiga i više od dvjesto naučnih radova. Knjiga *Putevi stilističke ideje* (2000) je zapravo udžbenički „međaš“ u stilističkim istraživanjima u Crnoj Gori. Studijom je, po autorovim riječima, nastojao da nadomjesti nedostatak stilističke literature u Crnoj Gori i da ponudi jedan višedimenzionalni presjek najznačajnijih ideja i pravaca u toj oblasti u njihovom sinhronijskom i dijahronijskom razvoju, kao što su: predmet, osnovni pojmovi, kategorije, zadaci, perspektive. Time je dao veliki doprinos crnogorskoj, južnoslovenskoj, ali i slovenskoj stilistici po broju pokrenutih pitanja, načinu prezentovanja stilističkih problema, osvjetljenih stilističkih termina, obrazloženju novih koncepcija i ideja u istraživanju stila (Tepavčević 2024).

Vrlo zapažene i originalne studije bilježimo u istraživanjima Zorice Radulović. Njen korpus od 7 knjiga i 150-ak priloga iz jezičke i stilske problematike, kao i 40 osvrta na književnu produkciju, daju nam sliku dinamike razvoja i uspona ove naučne oblasti. U svojim lingvostilističkim proučavanjima (*Jezik i stil Čeda Vukovića* 1994; *Alhemija riječi* 2002; *Iz jezičke problematike* 2004; *Ogledi, prikazi, stavovi* 2011), autorka se fokusira na integralnu stilistiku koja objedinjuje lingvostilistiku i književnu stilistiku. Autorka svojim naučnim priložima premašuje granice tradicionalne lingvističke i stilističke analize i usvaja nove modele svojstvene kritičkoj stilistici i lingvistici, te time na savremen način uvodi interdisciplinarnost u svoja proučavanja jezika.

2.5. Poređenja slovenskih jezika sa drugim slovenskim ili neslovenskim jezicima predstavljena su određenim brojem radova i knjiga u lingvističkoj stilistici druge polovine XX i početkom XXI vijeka. U pojačanom interesovanju za proučavanje stila drugih slovenskih i neslovenskih jezika primjetni su komparativno stilistički napor razvrstani u dva dijela: a) uskolingvistički koji propituje ekvivalente između dva ili više jezika, vezanih za teorije prevođenja b) i drugi koji u fokusu ima stil i književno-teorijsko gledište (Tepavčević 2023).

Veliki doprinos u modernizaciji, intenzifikaciji proučavanja istraživačima iz Crne Gore predstavljao je elektronski korpus Gralis-Korpus,¹⁵ koji je osnovao emeritus Branko Tošović iz Graca, a koji je omogućio između ostalih i crnogorskim lingvistima da lakše, brže i jednostavnije tumače jezičke,

15 https://www-gewi.uni-graz.at/gralis/korpusarium/gralis_korpus.html

stilističke, ali i druge pojave na svim nivoima. Učešće lingvisti iz Crne Gore u međunarodnim naučno-istraživačkim projektima o jeziku, stilu i poetici Andrića (2007) i Čopića (2011) pokazuje novi zamah u jezikostilističkim istraživanjima.¹⁶ Za afirmaciju crnogorske lingvostilistike značajno je naše članstvo u radu Stilističke komisije Međunarodnog komiteta slavista.

Lingvostilistička proučavanja u Crnoj Gori u navedenom periodu 1970–2025. sagledavaju se i kroz značajan broj radova (objavljenih u Crnoj Gori) primijenjenog i teorijskog tipa naučnika iz Crne Gore, onih rođenih u Crnoj Gori koji žive izvan i kao i kroz radove stranaca. U teorijski okvir izdvajaju se naučni i stručni radovi velikog broja autora izvan granica Crne Gore, kao što su: Jovan Vuković, Milorad Ćorac, Dušan Jović, Radoje Simić, Miloš Kovačević, Milorad Dešić, Jelena Jovanović, Ivo Pranjkić, Lada Badurina, dok se primijenjenom bave autori: Živojin Stanojčić, Marina Katnić-Bakaršić, Branko Tošović, Hasnija Muratagić Tuna, Stjepan Damjanović, Radmilo Marojević, Marija Magdalena Kosanović i dr. Nemjerljiv je doprinos radova stranih autora: Paul-Luis Tomasa (Paul-Louis Thomas), Svjetlane Bibik, Tatjane Kuznjecove, Silvane Simoske i dr. koji su donijeli nova strujanja u lingvostilistička istraživanja (Tepavčević 2023). Tim radovima nastoji se odgovoriti na brojna pitanja i izazove u lingvostilistici koji su i dalje otvoreni, sa jedne strane, ali, sa druge strane, oni služe i kao putokaz za neka buduća lingvostilistička istraživanja i propitivanja teorijskih pitanja, metoda, tema kojima se bavi jezička stilistika.

Zaključak – budućnost lingvostilistike u Crnoj Gori

Više od pola vijeka proučavanja lingvostilistike i književne stilistike dug je period, prepun turbulencija. Za njihovu budućnost potrebno je mapirati prošlost i sadašnjost, ali i postaviti puteve i pravce budućeg razvoja. Crnogorska lingvostilistika postepeno je gradila svoj status i ulogu među drugim lingvističkim disciplinama, definišući predmet, ciljeve i zadatke budućeg razvoja, razvijajući pojmovno-terminološki aparat. Da bi uspješno savladala sve postavljene ciljeve, ona mora imati čvrst teoretski oslonac u lingvističkim, književnim, društvenim, semiotičkim teorijama. Njen predmet proučavanja moraju podjednako biti i literarni i neliterarni tipovi teksta; različite vrste stilova, ali i kombinacije više lingvostilističkih pristupa; mora biti usmjerena na različite neverbalne znakovne sisteme, pa sve do hipertekstualnih žanrova. U prvom redu mora se više pažnje obratiti na savremene tehnologije, obogatiti kategorijalni aparat, poboljšati metode, ali i dati prostor drugim naučnim oblastima.

Sagledavajući sve do sada napisano o lingvostilističkim istraživanjima u Crnoj Gori, svakako primjećujemo da brojka od 1.000 bibliografskih jedinica nije mala i da je crnogorska lingvostilistika imala svoj razvojni put od 70-ih godina do danas. Tom sazrijevanju doprinijele su mnogobrojne naučne i stručne monografije, studije, zbornici radova sa naučnih skupova, doktorske disertacije, magistarski radovi, naučnoistraživački projekti. Ako li izvršimo upoređivanje sa drugim južnoslovenskim sredinama možda bi se potvrdilo da više „zaostajemo u pojedinim zahvatima lingvostilističke metode negoli u brojnosti (i istorijskoj i savremenoj), naravno ako tu ukupnost

¹⁶ Učesnici smo oba međunarodna projekta. Vidjeti, Miodarka Tepavčević: https://www-gewi.uni-graz.at/gralis/projektarium/Kommissionen/docs/Bibliografije/Tepavcevic_Bibliografija_Stilistika_Tip_publikacije.pdf
https://www-gewi.uni-graz.at/gralis/projektarium/Kommissionen/docs/Bibliografije/Tepavcevic_Bibliografija_Stilistika_Struktura.pdf

shvatimo relativno“ (Tepavčević 2024). Pokazalo bi se, takođe, da nam najviše nedostaje udžbeničke literature i priručnika. U budućim istraživanjima neophodno je analizirati šta je urađeno u pojedinim studijama i člancima, koje pisce treba istražiti, gdje se nalaze nejasnoće i nepotpunosti, koje moramo riješiti. Lingvostilistička istraživanja u Crnoj Gori imaju svoj temelj i polazište u jezičkim kategorijama, i zahvaljujući praćenu savremenih tokova u nauci svaka nadgradnja vodi u druga i drugačija područja ispitivanja odnosno u interdisciplinarnu otvorenost – kognitivnu, pragmatičku, kritičku, internet, multimedijalnu, generatorsku stilistiku i druge (Tepavčević 2023).

Posljednjih pet decenija propitivanja jezičke stilistike postavilo je mnogobrojna pitanja, na mnoga dala odgovore i utvrdila načela stilističkog vrednovanja. Posljednje godine donijele su nove tipove komuniciranja i nove dileme, te se pred nama nalazi vrijeme propitivanja novih tema kojima se bavi stilistika. Jezik je neiscrpno vrelo u kojem su mogućnosti izbora beskrajne, a izbor je zapravo stil. Takav ispunjeni i opisani instrumentarij crnogorske lingvostilističke misli predstavlja dobru osnovu za pridruživanje savremenim svjetskim, evropskim i slovenskim proučavanjima stila i stilističkih problema.

Reference

1. Gordić-Petković 2004: Gordić-Petković, Vladislava, *Virtuelna književnost*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
2. Katnić-Bakaršić 2015: Katnić-Bakaršić, Marina. Stilistika na raskrižju: kojim putem dalje? In: Ryznar, Aneta (ur.). *Svijet stila, stanja stilistike*. Zbornik radova. Zagreb: Katedra za stilistiku, Filozofski fakultet. 2015. URL: <http://stilistika.org/katnicbakarsic> Stanje: 28. 3. 2025.
3. Saračević 2017: Saračević, Narcis, *Internet-književnost, Književni tekstovi u hipermedijalnom diskursu*, Sarajevo: University Press.
4. Tepavčević 2023: Tepavčević, Miodarka, *Razvoj lingvostilistike u Crnoj Gori od 1970. do 2020*, In: Art. Guides, Br. Toshovich, N. Klushina, T. Itskovich (eds.) *Стилистика славянских стран на рубеже XX–XXI веков / Slavic Stylistics at the Turn of the Century (XX–XXI), Južnoslovenska stilistika i poetika / South Slavic Stylistics and Poetics, Stilistika i poetika u Crnoj Gori*, Kolektivna monografija, Komisija za stilistiku Međunarodnog slavističkog komiteta, Moskva, Flinta, pp. 312–318.
5. Tepavčević 2024: Tepavčević, Miodarka, *Crnogorska jezička metastilistika na razmeđu XX i XXI vijeka*, In: Tošović, Branko (eds.), *Savremena južnoslovenska metastilistika i metapoetika / Contemporary South Slavic Metastylistics and Metapoethics*, Kolektivna monografija, Slavic Stylistics, tom 2, Grac–Beograd: Komisija za stilistiku Međunarodnog slavističkog komiteta – Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Aletea, pp. 193–215
6. Tošović 2002: Tošović, Branko, *Funkcionalni stilovi*, Grac: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz.
7. Tošović 2015: Tošović, Branko, *Internet-stilistika*, Moskva: Flinta.
8. Tošović 2018: Tošović, Branko, *Struktura internet-stilistike*, Moskva: Flinta.
9. Tošović 2024: Tošović, Branko, *Lingvistika, stilistika i poetika virtualnosti*, Moskva: Flinta.
10. Tošović 2024: Tošović, Branko, *Moderna metastilistika i metapoetika Južnoslavije*, In: Tošović, Branko (eds.), *Savremena južnoslovenska metastilistika i metapoetika / Contemporary South Slavic Metastylistics and Metapoethics*, Kolektivna monografija, Slavic Stylistics,

tom 2, Grac–Beograd: Commission for Stylistics of the International Slavic Committee / Komisija za stilistiku Međunarodnog slavističkog komiteta – Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Aletea, str. 481–501.

11. Škiljan 1980: Škiljan, Dubravko, *Pogled u lingvistiku*. Zagreb: Školska knjiga.

Biografija kandidatkinje

Miodarka Tepavčević diplomirala je 1996. godine na Odsjeku za srpskohrvatski jezik i jugoslovenske književnosti Filozofskog fakulteta u Nikšiću, 2001. odbranila magistarski rad pod naslovom „Jezička sredstva obezličavanja i uopštavanja u djelu Petra II Petrovića Njegoša“, a 2007. doktorsku disertaciju „Jezik Stefana Mitrova Ljubiše“ i stekla zvanje doktora lingvističkih nauka. Na Filozofskom fakultetu u Nikšiću zaposlena je od 1998. godine kao saradnica, odnosno asistentkinja za lingvističku grupu predmeta. Godine 2009. birana u zvanje docentkinje, 2020. vanredne profesorice, a 2025. redovne profesorice. Autorka je monografije *Jezik Stefana Mitrova Ljubiše* i koautorica četiri monografije. Objavila je osamdesetak naučnih radova u međunarodnim i domaćim časopisima i zbornicima. Učestvovala je na preko četrdesetak međunarodnih i domaćih naučnih skupova i simpozijuma, i uključena u petnaest međunarodnih projekata. Članica je alumni Centra mladih naučnika Crnogorske akademije nauka i umjetnosti (2010–2012), kao i Društva za primijenjenu lingvistiku Crne Gore od 2010, bila je članica Uređivačkog odbora Univerziteta Crne Gore (2017–2019), Komisije za obezbjeđenje i unapređenje kvaliteta na Filološkom fakultetu (2019–2022). Predstavnica je Crne Gore u Komisiji za stilistiku Međunarodnog komiteta slavista od 2022. godine.

dr Sonja Nenezić
INAUGURACIONO PREDAVANJE ZA IZBOR U
AKADEMSKO ZVANJE REDOVNA PROFESORICA

NAZIV PREDAVANJA

Gramatika u jednojezičnom deskriptivnom rječniku

NAZIV PREDAVANJA NA ENGLISKOM JEZIKU

Grammar in a monolingual descriptive dictionary

OBLAST

Montenegristica: Crnogorski jezik i Srbistika: Srpski jezik

TERMIN PREDAVANJA

5. decembar 2025. godine

Apstrakt predavanja:

U ovom predavanju razmatra se pitanje tipa, opsega i načina prezentacije gramatičke informacije u deskriptivnom, opštem rječniku, načelno i na primjeru *Rječnika crnogorskog narodnog i književnog jezika*. Naime, u rječniku se najčešće traga za značenjem neke riječi, ali je ono neodvojivo od njenih gramatičkih obilježja, od kojih često i zavisi. Zato ćemo ovdje istraživati koje su morfološke i sintaksičke osobine svih vrsta riječi unijete u analizirani rječnik, u kojoj mjeri i kojim leksikografskim postupcima. Potvrđuje se početna hipoteza o velikoj oslonjenosti na naslijeđenu srpskohrvatsku leksikografsku praksu, ali se uočavaju i pojedina odstupanja od tradicije, nastala u cilju prijemčivijeg i sveobuhvatnijeg predstavljanja gramatičke informacije.

Apstrakt predavanja na engleskom jeziku:

This lecture examines the type, scope, and modes of presenting grammatical data in a descriptive general dictionary, both in principle and through a case study of the *Dictionary of the Montenegrin National and Literary Language*. Although dictionaries are most often consulted for the meaning of a word, that meaning is inseparable from its grammatical features, on which it frequently depends. For this reason, the lecture investigates which morphological and syntactic properties of all word classes are included in the dictionary under analysis, to what extent, and by which lexicographic procedures. A strong reliance on inherited Serbo-Croatian lexicographic practice is identified, while certain departures from tradition are also observed, arising from the aim of presenting grammatical data in a more accessible and comprehensive manner.

Tekst inauguracionog predavanja:

1. Tema moga predavanja tiče se, u načelu, tipa, opsega i načina prezentacije gramatičke informacije u jednojezičnom deskriptivnom rječniku¹⁷. Naime, rječnik se, kao rezultat veoma zahtjevnog leksikografskog rada, uglavnom definiše kao popis riječi jednog ili više jezika i njihovih značenja. Međutim, za upotrebu riječi veoma su važna i njihova gramatička obilježja, od kojih vrlo često zavise i značenja. To naročito važi za jednojezični deskriptivni rječnik, budući da on uz gramatiku predstavlja kapitalno djelo jednog jezika. Namijenjen je najraznovrsnijem krugu korisnika: nosiocima datog jezika, stranim korisnicima koji u većoj ili manjoj mjeri vladaju datim jezikom, stručnjacima – leksikografima kao osnova za izradu drugih tipova rječnika itd. Zato je pravi leksikografski izazov odrediti koje gramatičke podatke, u kojoj mjeri i na koji način unijeti u rječnik da bi leksikografski opis bio što egzaktniji i svrsishodniji. Idealno bi bilo, kako smatraju pobornici integralnih jezičkih teorija, a jedan od najpoznatijih je Apresjan (2010), da se u svrhu jedinstvenog jezičkog opisa rječnik i gramatika integrišu, odnosno međusobno usaglase po tipu informacija koje su u njih unose i po načinu na koji se bilježe. Da bi se to ostvarilo, potrebno je da njihovi autori sarađuju primjenjujući u njima iste teorijske pristupe i principe „identifikacije, klasifikacije i interpretacije jezičkih jedinica“ (Topolinjska 2002: 33), što je vrlo rijedak slučaj. Obično se rječnik, koji popisuje riječi, i gramatika, koja propisuje pravila njihovog kombinovanja, izrađuju nezavisno jedno od drugog. Pritom se, s jedne strane, javlja problem kad gramatika ne nudi odgovarajuća rješenja koja bi se primijenila u izradi rječnika, a s druge strane, upitno je i koliko je leksikografija otvorena prema postojećoj gramatičkoj literaturi (Tafra 2005: 167) i da li prihvata njena nova ili revidirana gledišta na pojedina jezička pitanja. No jedno je sigurno, i lingvisti koji ne zastupaju posebne integralne modele svjesni su neophodnosti i značaja gramatičke informacije u leksikografskoj obradi leksema (Gortan-Premk 1980, Katičić 1994. i dr.). Oni imaju u vidu i činjenicu da je gramatika više okrenuta pravilima, sistemu, analogiji, dok rječnik bilježi pojedinačnosti i anomalije. Međutim, rječnik je, iako komplementaran gramatici, ipak zaseban, tj. od nje odvojen, zbog čega treba da sadrži izvjesnu količinu gramatičkih podataka, bez kojih bi inače bio neupotrebljiv (Kačić 1994: 302). Taj neophodni minimum je, prije svega, potrebno odrediti za štampanu varijantu velikog jednojezičnog deskriptivnog rječnika, jer se u ovoj vrsti rječnika, s jedne strane, teži sveobuhvatnosti, a s druge strane, u papirnoj formi mora se voditi računa o ekonomičnosti, odnosno uštedi prostora.

1.1. Gramatička informacija, kao nezavisan dio rječničkog članka, uključuje morfološke i sintaksičke osobine odredničke riječi i trebalo bi da je normativnog karaktera. Morfološke osobine tiču se vrsta riječi, njihovih gramatičkih kategorija, promjene i tvorbe, a sintaksičke obuhvataju sintagmatske veze, najprije rekcijske, posebno glagola, ali i drugih morfoloških klasa, funkcije pojedinih riječi i sl. Činjenica je da se u tradicionalnoj srpskohrvatskoj leksikografiji više prostora daje morfološkim nego sintaksičkim činjenicama (Popović 2003: 204). Na veću zastupljenost morfoloških podataka u rječnicima mnogih slovenskih jezika utiče razučena fleksija, u čijim paradigmama se javljaju različita akcenatska i morfološka odstupanja od kanonskog lika odredničkih riječi. U engleskom jeziku, npr.,

17 U *Uputstvu za pripremu, realizaciju i publikovanje inauguracionog predavanja na UCG* inauguraciono predavanje se definiše kao prezentacija najznačajnijeg naučnog, umjetničkog i stručnog rezultata odnosno doprinosa kandidata razvoju oblasti za koju se bira. Saglasno *Uslovima i kriterijumima za izbor u akademska i naučna zvanja*, u samom vrhu mog naučnoistraživačkog i stručnog rada u prethodnom izbornom periodu stoji istraživanje pod nazivom *Grammatical Data in the Dictionary of Montenegrin National and Literary Language*, koje je objavljeno u *Leksikosu* (Nenezić 2024: 218–235), međunarodnom lingvističkom časopisu sa SCI liste, iz kategorije Q1. Zbog toga ću ga predstaviti u inauguracionom predavanju, ali i zato što ono pripada, prije svega, gramatici, koja je moja najuža izborna oblast.

fleksija je slabije razvijena i njene paradigme su uglavnom predvidljive, pa se leksikografski obično rijetko prikazuju. Zato je, npr., Atkins i Rundell ni ne navode u svom čuvenom *The Oxford Guide to Practical Lexicography* (2008: 218–221).

1.2. Kako svaki rječnik ima svoju gramatičku šemu, treba da sadrži, obično u uvodnom dijelu, i neku vrstu vodiča kroz nju, koji će obuhvatiti gramatičke oznake i objasniti način njihovog korišćenja. Zato ću govoriti i o pokazateljima gramatičke informacije. Podsjetiću da je utvrđivanje metajezika jedan od većih leksikografskih problema, te da leksikografi iz različitih zemalja teorijski razmatraju i praktično rješavaju pitanje stvaranja univerzalnog metajezika korišćenjem semantičkih primitiva i simboličkim načinom njihovog označavanja, da grade međusobno povezane interpretacije riječi iz različitih jezika, ali u pojedinačnim domaćim leksikografijama prednost se daje prirodnom jeziku radi tačnih i neprotivrječnih rječničkih tumačenja (Kozyrev i Černjak 2015: 74). Dakle, leksikografske informacije, pa prema tome – i gramatičke, mogu biti kodirane i nekodirane. Većina štampanih rječnika koristi skraćenice, dok se u elektronskim rječnicima gramatički termini obično daju u cjelosti (Atkins i Rundell 2008: 218). Kodovi se javljaju kao prozirni, neprozirni s višekratnim ključem i neprozirni s jednokratnim ključem (Kostić-Tomović 2017: 47). Prozirni se zasnivaju na skraćenicama i simbolima koje ciljna korisnička grupa poznaje odranije, s kojima se upozнала tokom školovanja i sl., i takve su npr. skraćenice za padeže, vrste riječi itd. Kodovi čije se značenje ne može dokučiti na osnovu stečenih znanja ili pak na osnovu konteksta, smatraju se neprozirnim. Oni nijesu za korisnika poželjni ni kad se višekratno koriste u istom značenju, a kamoli jednokratno, kad se moraju dešifrovati svaki put iznova. Nerijetko se sa gramatičkim svojstvima odredničke riječi upoznajemo posredno, preko ilustrativnih primjera. Jedan primjer govori više od deset simbola koje korisnik ne razumije (Caluwe i Santen 2003: 82).

I same gramatičke oznake mogu biti direktni ili indirektni pokazatelji neke gramatičke kategorije. Tako se npr. u tradicionalnim slavističkim rječnicima direktnom oznakom muškog, ženskog ili srednjeg roda indirektno ukazuje na pripadnost odredničke riječi imenicama. Iako ovakav postupak obezbjeđuje ekonomičnost gramatičke informacije, u novije vrijeme se sve češće izriče zahtjev za njenu eksplikaciju, kako je, npr., uobičajeno u rječnicima engleskog jezika, a što Apresjan (2010: 36) primjenjuje u *Aktivnom rječniku ruskog jezika*. Od savremenog rječnika se očekuje da ima aktivniju ulogu i da leksikografska informacija bude što iscrpnija i direktnija, a samim tim korisniku pristupačnija i korisnija. Veliku ulogu u predstavljanju gramatičke informacije igraju i različiti tehnički postupci: redosljed oznaka, različiti tipovi slova, upotreba različitih vrsta zagrada i sl.

2. Nakon uvodnih, generalnih opservacija o odnosu gramatike i rječnika, slijedi analiza na konkretnom primjeru odnosno *Rječniku crnogorskog narodnog i književnog jezika*¹⁸ (2016), tačnije njegovom prvom i zasad jedinom tomu, izrađenom i publikovanom u Crnogorskoj akademiji nauka i umjetnosti¹⁹ (RCANU). Istraživala sam koje su gramatičke informacije, u kojoj mjeri i na koji način predstavljene u njemu. Utvrđeno stanje poredila sam sa onim u najrelevantnijim višedomnim rječnicima srpskohrvatskog jezika: *Rečnikom srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika* (1959–), koji

18 Prvi tom RCANU, štampan na desetogodišnjicu obnove crnogorske državnosti, sadrži 12018 riječi, koje se daju azbučnim redosljedom i počinju slovima A, B i V. Inače je planirano da ovaj rječnik ima oko 100 000 odrednica, što bi ga svrstalo u rječnike srednjeg obima. Međutim, što zbog političkih, što zbog lingvističkih razloga, njegova izrada je obustavljena iako je bio pripremljen i drugi tom.

19 Iako je ovo prvi opšti rječnik crnogorskog jezika, u CANU su se, kao i u još nekim crnogorskim naučnim institucijama, izrađivale druge vrste rječnika, osobito dijalekatski (v. Nenezić 2023).

se još uvijek izrađuje u okviru Instituta za srpski (ranije: srpskohrvatski) jezik Srpske akademije nauka i umjetnosti (RSANU) i *Rečnikom srpskohrvatskoga književnog jezika* (1967–1976) u izdanju Matice srpske i, dijelom, Matice hrvatske (RMS), jer sam pretpostavila da je riječ o velikoj oslonjenosti na tradicionalnu leksikografsku praksu. Međutim, s obzirom na vremensku distancu od RMS i prvih tomova RSANU, moja analiza će pokazati da su koncepcija i metodologija RCANU, u pogledu predstavljanja gramatičke informacije, ipak nešto savremenije i cjelishodnije, što ne znači da nije otkrila i određene manjkavosti u njegovoj izradi, koje bi trebalo otkloniti u budućem radu na uspostavljanju potpune leksičke norme crnogorskog jezika.

2.1. Izrada RCANU temelji se na *Priručniku za obradu odrednica u Rječniku crnogorskog narodnog i književnog jezika* (2014), kojim je utvrđena jedinstvena metodologija leksikografske obrade izdvojenih leksema. U njemu su dati ogledni primjeri opisa za sve vrste riječi sa kompletnom fizionomijom rječničkog članka, koja podrazumijeva način navođenja odredničke riječi, njen izgovorni lik, redosljed gramatičkih informacija, etimologiju, sintagmatske i frazeološke izraze, način određivanja značenja, izbor adekvatnih primjera, kao i navođenje izvora. Pomenuti *Priručnik*, kao i rječnička makrostruktura, koju osim *Predgovora*, čine: *Tabelarni prikaz leksikografske obrade* (XIII–XVII), *Uputstva za korišćenje Rječnika* (XIX–XXVII), *Skraćenice* (XXIX–XXXII) i *Simboli i interpunkcijski znaci* (XXXIII), pružaju dobar uvid u leksikografska rješenja u vezi sa obimom i načinom predstavljanja gramatičke informacije u RCANU. Upotreba skraćenica i simbola, koja je posebno došla do izražaja pri gramatičkoj obradi odredničkih riječi, govori o tome da se vodilo računa i o ekonomičnosti leksikografskog opisa, budući da je riječ o papirnom izdanju. U pitanju su transparentni kodovi, mahom tradicionalno utvrđeni, a ima i informacija koje nijesu kodirane. Gramatički blok u rječničkom članku dolazi nakon eventualnog izgovornog lika, koji se daje uz standardni akcentovani oblik odrednice, i etimološkog podatka, ali se gramatičke informacije, pogotovo ako su vezane za pojedina značenja odredničkih riječi, javljaju i u dijelu rezervisanom za definiciju.

Gramatička informacija je uslovljena vrstom riječi, pa je sasvim logično da se različite vrste riječi s gramatičkog aspekta ne obrađuju na isti način. Ako pripada promjenljivim vrstama riječi, odrednička riječ, kao prvi segment rječničkog članka, daje se u osnovnom, kanonskom obliku, koji predstavlja cijelu paradigmu (Zgusta 1991: 115). To je za imenske riječi (imenice, pridjeve, zamjenice i brojeve) nominativ jednine, rjeđe množine, a za glagole infinitiv. Nepromjenljive riječi: prijedlozi, veznici, uzvici i rječce, javljaju se samo u jednom obliku, pa uza se imaju oznaku morfološke klase kojoj pripadaju. Isti leksikografski postupak primijenjen je i na priloge, premda neki od njih, uglavnom prilozima za način, imaju oblike komparacije. Takvo rješenje obezbjeđuje njihovo razlikovanje od pridjeva srednjeg roda, sa kojima se mnogi prilozima oblički podudaraju, ali i od drugih vrsta riječi koje vode porijeklo od njih (npr. **više** prilog i prijedlog). Od promjenljivih vrsta riječi, imenice, pridjevi, brojevi i glagoli javljaju se bez oznake vrste, na koju se upućuje preko gramatičkih kategorija ili definicija. Zamjenice su izuzetak, pretpostavljam najprije zbog pridjevskih zamjenica, da ih korisnici ne bi miješali s pridjevima, što se često dešava, između ostalog, i zbog toga što se one tako klasifikuju u engleskoj gramatici. Načelno se ista metodologija tradicionalno primjenjuje u srpskohrvatskim i uopšte slavističkim rječnicima, dok u engleskim rječnicima svaka vrsta riječi dobija svoj kvalifikator budući da glagoli i imenice često dijele isti oblik, a pridjevi ne znaju za kategoriju roda, pa se tako eliminišu nedoumice koje bi korisnik rječnika zbog toga mogao imati (Marković 2014: 71–72).

2.2. U narednom dijelu predstaviću gramatička obilježja svih vrsta riječi u RCANU, osim brojeva koji nijesu zastupljeni u prvom tomu, utvrđujući pojedina odstupanja od RMS i RSANU.

2.2.1. Shodno tradicionalnoj leksikografskoj praksi, imenice nemaju oznaku morfološke klase kojoj pripadaju, već svojih gramatičkih kategorija: roda, broja i padeža. Informacija o vrsti riječi javlja se samo u gramatičkoj definiciji glagolskih imenica (npr. **Apostrofirānje** *gl. im. od apostrofirati*²⁰).

Uz sve imenice navodi se najprije oznaka roda, u vidu početnih slova, sa skraćeničkom tačkom: m. (muški), ž. (ženski) ili s. (srednji)²¹. U RSANU i RMS pak, prije roda, po potrebi se navodi oblik genitiva jednine, bez padežne oznake, dok se ostali padeži, najavljeni skraćenicom, daju iza oznake roda i u obloj zagradi. Kako je gramatički rod kod imenica, za razliku od pridjevskih riječi, klasifikaciona kategorija, njegove oznake indirektno ukazuju da njihovi nosioci pripadaju imeničkoj vrsti riječi. Zato se ovaj redosljed u RCANU čini boljim rješenjem.

Po dvije oznake gramatičkog roda javljaju se uz parove odredničkih riječi koje se razlikuju po završetku: npr. **brigàntīn** i **brigantína** m. i ž. (*lak jedrenjak sa dva jarbola*), ali svakoj varijanti odgovara po jedan rod i paradigma. Bilježe se i rjeđi slučajevi kad jedan oblik ima dva roda bez razlike u paradigmi i značenju, npr. **bijenále** s. i m., ali i sa naznačenom razlikom, npr. **ból** m. i ž. **1.** (obično u m. rodu) *osjećaj tjelesne patnje zbog povrede ili bolesti* **2.** (obično u ž. rodu) *osjećaj duševne patnje; žalost, tuga*. Međutim, oznake m. i ž. ne odnose se samo na gramatički nego i na prirodni rod odnosno pol. Naime, ovaj rječnik, za razliku od RSANU i RMS, pokušava da odijeli i obilježi gramatički i prirodni rod onih imenica kod kojih se oni ne poklapaju. Ne ulazeći ovom prilikom u složenu problematiku razgraničenja roda i pola, iako treba reći da se ovdje gramatički rod tretira kao morfološka a ne sintaksička kategorija, uočila sam nekoliko tipova imenica koje dobijaju po dvije rodne oznake, i to onda kad: a) oblikom muškog roda označavaju osobe muškog i ženskog pola (nomina professionalis), npr. **arhivār** m. (+ž.), pri čemu se registruje i ženska forma **arhivārka**, b) oblikom ženskog roda označavaju osobe ženskog i muškog pola (nomina attributiva), npr. **avétinja** ž. (m.) c) referiraju na osobu ili životinju muškog pola, a gramatički su ženskog roda, npr. **burègdžija** m. (gram. ž.), d) varijantama muškog i ženskog roda predstavljaju mušku i žensku osobu, npr.: **ànglist(a)** m. (ž.), a predstavljena je i ženska forma **ànglistkinja**. Navedene imenice u RSANU i RMS dobijaju samo prvu od dvije prikazane oznake, premda ima primjera imenica opšteg roda, uglavnom nomina attributiva, sa dvije oznake, npr. **budala**. No, primjećujemo nedosljednosti i u RCANU, jer su, recimo, odredničke riječi **analitičar**, **ankètar**, **apsòlvènt** itd. označene samo kao imenice muškog roda iako se koriste i za ženske osobe.

Informacija o deklinaciji imenica nije ni približno iscrpna kao u slučaju kategorije roda. Iz ekonomičnih razloga ne bilježe se svi padežni imenički oblici, pogotovo ako su predvidljivi. Zato uz imenice ili nema nikakvih podataka o padežnim oblicima, ili se, grupisani u uglastoj zagradi, navode samo oni nastavci ili puni padežni oblici imenica koji se akcenatski ili morfološki razlikuju od osnovnog oblika, odnosno koji odstupaju od systemske predvidljivosti, pri čemu padežna skraćunica informiše o kom je obliku riječ, npr. **bàstadūr** [*gen. jd. bastadúra, vok. jd. bāstadūre, instr. jd. bastadúrom*]. Iako je takva praksa prisutna i u srpskohrvatskim rječnicima, ipak je i na osnovu jednog opšteg uvida primjetno da RCANU opravdano poklanja više prostora padežnim oblicima, osobito u poređenju sa RMS. Uz navedenu leksemu, npr., i RMS i RSANU donose samo nastavak genitiva jednine iako padežni nastavci u vezi s osnovom na *r* mogu biti dvojaki.

²⁰ Uz odredničke riječi koje uzimamo kao primjere, iz rječničkog članka navodimo podatke samo o onim obilježjima koje želimo ilustrovati, i to onako kako su dati u RCANU.

²¹ U RSANU i RMS oznake roda daju se bez skraćeničke tačke, mada je i u srpskohrvatskom, kao i u svim jezičkim standardima uspostavljenim nakon njega, pisanje tačke u ovom slučaju regulisano pravopisom kao obavezno.

Bilježe se i dubletni oblici, odvojeni kosom crtom, npr. **alkohòličār** [vok. jd. -e/-u, instr. jd. -om/-em]. Rijetke imenice koje nemaju deklinaciju, mahom pozajmljenice, označene su kvalifikatorom *nepromj.* (nepromjenljivo), npr. **Bàntu, vònderbra...** Padežni oblici imenica koji se poprilože mijenjaju značenje, pa dobijaju status posebne odredničke riječi, npr. **večìnōm**.

Kad je riječ o gramatičkom broju, poznato je da zajedničke imenice, pored jednine u kojoj su navedene, imaju i množinu, koja se po pravilu ne evidentira osim u slučaju akcenatskog ili morfološkog odstupanja od osnovnog oblika. Tada se pod oznakom *nom. mn.* (nominativ množine), navodi njegov puni oblik ili samo nastavak, i to samostalno ili zajedno sa drugim padežnim oblicima, npr. **àviopark** [*nom. mn.* aviopàrkovi], **bàmbbrēk** [vok. jd. bàmbrēče, *nom. mn.* bàmbrēci]... U RSANU i RMS pak koristi se samo skraćena *mn.*, bez oznake padeža, čak i onda kad se množinski nominativni oblik daje zajedno sa ostalim padežnim oblicima.

Registruju se i imenice sa dva množinska lika. Njihovi puni oblici ili samo padežni nastavci razdvajaju se kosom crtom, npr: **vèlegrad** [*nom. mn.* velegràdovi/vèlegràdi], **buldožèrist(a)** [*gen. jd.* -a/-ē, *nom. mn.* -i/-e]... Uz imenice koje imaju samo množinu, stoji latinična oznaka *pl. t.* (pluralia tantum), npr.: **Apenìni** *pl. t.* Ona je preciznija od oznake *mn.*, koja se koristi u rječnicima srpskohrvatskog jezika. Međutim, imenice koje se pretežno koriste u jednini, kakve su mahom gradivne i apstraktne, uključujući i glagolske, nijesu označene kao takve ni u RCANU, kao ni u RSANU i RSM, iako bi taj podatak za korisnike bio dragocjen. Jedino poseban kvalifikator dobijaju zbirne imenice, i to: *zb.* (kurzivom) ako su zbirne i tvorbeno i leksički (npr. *bàlavčād zb. od balavče*), a *zb.* (uspravnim slovima) ako su zbirne samo leksički (npr. *balavùrdija*)²². Tako se indirektno ukazuje na činjenicu da ove lekseme nemaju oblike množine. S druge strane, kao supletivna, obilježena je, npr., množina imenice **brāt** [*supl. mn.* brāca], koja se daje i kao zasebna odrednička riječ s kvalifikatorom *zb.*, što je bolje jer ne traži od korisnika gramatičko znanje.

Kako gramatička kategorija broja utiče na značenje lekseme, može se vidjeti i na primjeru zooloških i botaničkih termina, čija množina ukazuje na vrstu, a jednina na njenog predstavnika, npr. **àlbatros** (u *mn.*) *okeanske ptice iz familije Diomedidae sa velikim rasponom krila*; (u *jd.*) *takva ptica*, **bèscvjetnica** (u *jd.*) *biljka koja nema cvijeta, biljka koja ne cvjeta*; (u *mn.*) *naziv za takve biljke Cryptogamae*. Drugi slučajevi ovog tipa vrlo su rijetki, pa ću navesti samo leksemu **vrijème**, čije je jedno od više značenja u vezi s jedninom: **1.** (u *jd.*) **a.** *filoz. jedna od dvije dimenzije postojanja (pored prostora), koje se ispoljava u vidu neprekidnog trajanja*.

Mnoge imeničke lekseme ili sublekseme prati podatak o njihovoj koligacionoj sklonosti ka množinskoj formi, npr. **bjèčva** (obično u *mn.*) *vrsta kratke čarape ili dokoljenice*, **bjèlača 1.** (obično u *mn.*) *kratka čarapa od bijele vune*, **bàtina 2.** (samo u *mn.*) *primljeni udarci: dobiti batine*.

Bilježe se i specifične službe imenica, koje se odbrojčavaju kao posebna značenja, npr.: **vozàrica 1.** *ženska osoba vozar 2.* (u atributskoj službi) *koja se pokreće veslanjem, veslima (o lađi): lađa ~, vručina 1.* *visoka temperatura vazduha, žega. 2.* (u priloškoj službi) *vruće, pretjerano toplo, automàtik 1.* *uređaj ili mašina koja samostalno obavlja radnju za koju je namijenjena. 2.* (u službi *nepromj. pridj.*) *koji radi automatski, samostalno: ~mjenjač itd.*

22. Ova neobična razlika u tipu slova nije registrovana u spisku skraćena.

Ne donosi se informacija o imeničkoj rekciji (v. batàljōn, bàrdāk itd.), što je jedan od nedostataka analiziranog rječnika jer smatram da taj podatak treba da bude dio gramatičkog minimuma.

2.2.2. Pridjevi, takođe, nemaju oznaku vrste riječi, osim kad se radi o nepromjenljivim pridjevima (sa kvalifikatorom *nepromj. pridj.*), koji su skoro svi pozajmljenice, kao pridjev **bàtāl** iz turskog jezika, **blīnd** iz njemačkog itd. Kanonski oblik promjenljivih pridjeva čini nominativ jednine muškog roda, i to u neodređenom vidu, ako ga ima, te u pozitivu, ako se odlikuje kategorijom stepena.

Rod je inače cjelovito predstavljen, kao kod imenica, pa se pored muškog obavezno navode i oblici ženskog i srednjeg roda, i to njihovi nastavci, ako se samo po njima razlikuju, odnosno njihovi završeci ili rjeđe puni oblici, ako akcenatski i morfološki odstupaju od osnovnog oblika, npr.: **vòlovskī**, -ā, -ō, **bèščūlan**, -lna, -lno, **bījel**, bijèla, bijèlo itd. Tako se indirektno ukazuje i na morfološku klasu odredničke riječi. Uz rijetke pridjeve, u obloj zagradi, stoji informacija da se u cjelini ili u nekom od više značenja pretežno ili jedino upotrebljavaju u ženskom rodu, npr.: **brèmenit**, -a, -o i **bremènit**, -a, -o **1.** (samo u ž. rodu) *koja je u drugom stanju, trudna.*

U uglastim zgradama navode se podaci o vidu i stepenu, dok se informacije o padežu i broju ne donose jer nema odstupanja od uobičajene paradigme. Uz sve pridjeve koji imaju oblike oba vida, pored kanonskog neodređenog, nakon oznake *odr.*, daje se oblik određenog vida, npr. **àlāv**, -a, -o [*odr. àlavī*], dok se u RSANU i RMS to čini samo ako odstupaju u akcentu ili glasovima od osnovnog oblika. Takođe se redovno bilježi uslovljenost pojedinog značenja pridjeva njegovim određenim vidom, npr. **visok**, visòka, visòko **10. a.** (samo u *odr.* vidu) *koji je na istaknutom položaju u službi; koji se odnosi na osobe na takvom položaju*, kao i sklonost određenog pridjeva ka tom vidu, npr.: **višeglasan**, -sna, -sno i **višèglasan**, -sna, -sno [*odr. višeglasni i višèglasni*] (obično u *odr.* vidu) *koji je sastavljen od više glasova; u čijem izvođenju učestvuje više glasova, polifon.* Pridjeve koji imaju samo neodređeni ili određeni vid ne prati informacija o tome da nemaju oblike oba vida, mada ovi drugi svojim kanonskim oblikom indirektno ukazuju na tu činjenicu.

Oblici komparativa takođe se daju u uglastim zgradama, ali samo, kao u RMS, ako je došlo do glasovnih alternacija pri njihovoj tvorbi, npr. **bījel**, bijèla, bijèlo [*komp. bjèlji*] *koji je boje mlijeka, snijega*, dok se u RSANU bilježe uvijek. Supletivni komparativ ima svoj rječnički članak, npr. **bòljī**, -ā, -ē *komp. od dobar.* Bilježi se i uslovljenost nekog podznačenja sklonošću obliku komparativa, npr. **visok**, visòka, visòko **6. b.** (obično u *komp.*) *koji teži nečemu plemenitom, uzvišenom, značajnom; koji ima te osobine: viši ideali; viša načela.* Budući da u tvorbi superlativa nema odstupanja od pravila, on se opravdano ne navodi ni među oblicima ni kao odrednička riječ.

Podatak o rekciji, kojom se odlikuju pojedini pridjevi, bilježi se navođenjem dopune u vidu neodređenih imeničkih zamjenica za lica i stvari u odgovarajućem padežu, i to u obloj zagradi ispred definicije lekseme ili sublekseme, npr. **vičan** (nečemu) **a.** *koji je svikao na nešto, naviknut na nešto.* **b.** *koji je stručan za nešto, iskusen, vješt, umješan.* **c.** *koji dobro poznaje nešto, upućen u nešto,* **vjèšt 3.** (nečemu, u nečemu) *koji ima veliko znanje o nečemu, koji se veoma dobro snalazi u nečemu, koji je navikao na nešto, vičan* itd. Evidentni su i propusti u navođenju jer podatka o rekciji nema npr. uz pridjev **blagonáklon.**

Uredno se, kao posebno značenje, registruje imenička služba pridjeva, koju nerijetko prati ograničenje u vezi s vidom ili brojem, npr.: **bògāv**, -a, -o **2.** (u imeničkoj službi) *m. jadnik, nemoćnik,* **vòljen**, -a, -o **2.** (u imeničkoj službi) (u *odr.* vidu) *osoba koja se voli,* **blīžnjī**, -ā, -ē i **blīžnjī**, -ā, -ē **3.b.** (u imeničkoj službi) (obično u mn.) *osoba koja je u tijesnom srodstvu sa nekim, srodnik, rod; čovjek uopšte.* Međutim,

pojedini supstantivirani pridjevi imaju zasebne rječničke članke, npr. **Bùgarskà**, što ukazuje na leksikografski problem nejasne granice između polisemije i konverzije.

2.2.3. Uz imeničke zamjenice dolazi kvalifikator njihove morfološke klase (*zamj.*), a u definiciji i potklase, dok se u uglastoj zagradi daju karakteristični padežni oblici: pored akcenatskih, i enklitički, čak i oni karakteristični za narodne govore, obilježeni skraćenicom *nar.*, npr. **vî** zamj. [*gen.* vâs, enkl. vas, *dat.* vâma, enkl. vam, *nar.* vi, *akuz.* vâs, enkl. vas, *nar.* ve] **1.** lična zamjenica za drugo lice mn.; osobe kojima se govornik obraća u govoru ili pismu. **2.** (Vi) pri učitivom obraćanju pojedincu, kao izraz poštovanja: *hvala Vam*. **3.** (u *dat.*) u funkciji pojačavanja značenja i skretanja pažnje. Pridjevske zamjenice pak, pošto se odlikuju mocijom, navode se u muškom rodu, sa nastavcima ženskog i srednjeg, i sa informacijom o klasi i potklasi, npr. **vâš**, -a, -e prisvojna zamjenica za 2. l. mn. **1.** koji pripada većem broju lica kojima se obraćamo (*vama*). **2.** (Vaš) u obraćanju nekom licu iz poštovanja, sa značenjem „tvoj“. **3.** (u imeničkoj službi) m. (u mn.) članovi porodice, rodbina; istomišljenici, pripadnici neke stranke ili društva i sl. Iz navedenih primjera jasno je da se, osim o obličkim karakteristikama, daju i informacije o upotrebi zamjenica.

2.2.4. Glagolske odredničke riječi predstavljaju se u infinitivu kao osnovnom obliku, bez oznake morfološke klase. Rijetki glagoli koji nemaju infinitiv navode se u 1. licu prezenta i obilježavaju skraćenicom *nepotp.* (nepotpuni), npr. **vèlîm** svrš. i nesvrš. [*prez.* vèliš, vèli, *imperf.* vèljâh] *nepotp. kazati, reći, govoriti*.

Od gramatičkih informacija kod glagola obavezna je ona o vidu, koji može biti svršen (*svrš.*) i nesvršen (*nesvrš.*). Navedene oznake su i indirektni pokazatelji vrste riječi. Glagoli različitog vida, a istog značenja, daju se kao posebne odredničke riječi, npr. **búpati** nesvrš., **bùpiti** svrš. Dvovidski glagoli pak, a oni su mahom stranog porijekla, dobijaju obje oznake: *svrš.* i *nesvrš.*, npr. **asimilirati**, **vizuèlizovati**... Nakon toga, u uglastoj zagradi, registruju se paradigmatički oblici, i to redovno 1. l. jd. prezenta, u slučaju dubletnih varijanti – i 3. l. mn., kao i ostali oblici ukoliko akcenatski i morfološki odstupaju od odredničke riječi. Tako se npr. uz glagol **vîdjeti**, osim prezenta, daju imperativ, imperfekat, pridjev radni, pridjev trpni, prilog prošli i prilog sadašnji, koji se najavljuju skraćenicama: [*prez.* vîdîm, *imp.* vîdi, *imperf.* vîdâh, *pridj. rad.* vîdio, vîdjela, vîdjelo, *pridj. trp.* vîđen, -a, -o, *pril. pr.* vîdjêvši, *pril. sad.* vîdêći]. RMS bilježi samo nastavak za 1. l. jd. prezenta, bez oznake, dok RSANU donosi još i aorist. Kod bezličnih glagola, označenih skraćenicom *bezl.*, obavezni prezent u gramatičkom bloku daje se u 3. l. jd., u kom se jedino i upotrebljava, npr. **bjènûti** svrš. [*prez.* bjènê] *nar. bezl. provedriti se, ali bez potpunog sjaja, proljepšati se, popraviti se (o vremenu)*.

Rječnički članak glagola koji se javljaju kao nerefleksivni i reflektivni, odnosno bez rječice *se* i sa njom, podijeljen je na dva dijela obilježena rimskim brojevima I i II. U prvom se obrađuje njihova nerefleksivna, a u drugom reflektivna upotreba, što se može vidjeti na primjeru glagola **vaspítavâti**, **vézati** itd. Bezlični reflektivni glagoli obrađuju se takođe pod brojem II. U okviru odredničke riječi, rječica *se* ide u oblu zagradu ako glagol ima isto značenje sa njom i bez nje, npr. **vijûgati (se)**.

Kao ni u analiziranim srpskohrvatskim rječnicima, tako se ni u RCANU ne daje eksplicitna informacija o (in)tranzitivnosti glagola jer je sadrže definicije i primjeri. Jedino se povremeno, ako uslovljava realizaciju nekog značenja, daje direktna informacija o rekaciji odnosno desnoj valenci glagolskih leksema i, češće, subleksema, npr. **âdaknuti** (nekoga) *najuriti, otjerati, adresirati* **2.** (nekome) *namijeniti/namjenjivati, obično kritiku, zamjerku* itd. Kao što se iz navedenih primjera vidi, dopune se navode u vidu neodređenih imeničkih zamjenica za lica i stvari u odgovarajućem padežu, i to u obloj zagradi ispred definicije. Međutim, mogu se sresti i u samoj definiciji, npr.

brziti 1. *požurivati, podsticati (nekoga) da se brže kreće ili brže radi.* Kad je riječ o lijevoj valenci, jedino se sporadično, iza informacije o vidu i oblicima, daje podatak o logičkom subjektu, npr. uz **bàstati** (sa logičkim subjektom u dat., rijetko u akuz.), ali ga nema recimo uz **bòljjeti**, iako se ovaj glagol u svakom navedenom značenju realizuje u konstrukciji s akuzativom logičkog subjekta.

Kao kod imenica i pridjeva, povremeno se pažnja poklanja i koligaciji glagola. Pretežno je riječ o njihovoj sklonosti ka određenom obliku ili kombinaciji sa određenim vrstama riječi, npr. **brìsàti 5.** (obično u imp.) *nestajati, bježati, sklanjati se, bèndati* (obično uz negaciju) *uzimati u obzir, obazirati se, pridavati važnost, primjećivati; uvažavati, mariti, brinuti, blagovòljjeti* (obično uz infinitiv) *udostojiti nekoga nečim, izraziti spremnost da se nešto učini, izvoljeti (pri iskazivanju poštovanja, nekad u ironiji)* itd. U rjeđim slučajevima, pojedina semantička realizacija može biti uslovljena određenim oblikom, pa se i to evidentira, npr. **vìdjjeti 10. a.** (u 2. l. jd. imperativa) *u neodređenom značenju, pri iskazivanju čuđenja, iznenađenja, upozorenja, prijetnje, prijekora. b.* (u 2. l. jd. prezenta) *pri isticanju sadržaja iskaza* itd.

2.2.5. Uz priloge, prijedloge, veznike i uzvike stoje odgovarajuće skraćenice kao oznake vrste (pril., prijedl., vezn., uzv.), npr.: **avanturìstički** pril. *na avanturistički način, u duhu avanturiste; van* prijedl. (s gen.) **1.** *izvan granica nekog prostora; izvan okvira nečega. 2.* *prekoračujući granice i okvire, ne držeći se njih: a.* *iznad, preko. b.* *mimo, protiv. 3.* *zast. za izuzimanje: sem, osim; a* vezn. **1.** *suprotni: a.* *za vezivanje nezavisnih rečenica u složenoj. b.* *za vezivanje riječi koje stoje u odnosu prave suprotnosti: star, a naivan. 2.* *sastavni: a.* *za vezivanje nezavisnih rečenica u složenoj: i. b.* *za vezivanje riječi koje stoje u naporednom odnosu: tanak a visok. 3.* *rastavni, za vezivanje rečeničnih djelova suprotnog značenja između kojih treba birati: ili. 4.* (kad je naglašeno: à) *nar. vremenski: kad; čim, tek; àj* *uzv. za izražavanje različitih emocionalnih stanja – najčešće bola, tuge i sl. Uglavnom se, što se vidi iz navedenih primjera, podrobno daju njihova značenja i domeni upotrebe. Uz prijedloge se uvijek, u obloj zagradi, navodi podatak o tome s kojim padežima se upotrebljavaju. Uz rječce se pak daje puni naziv vrste riječi u sklopu definicije, npr. vâljdà rječca za isticanje ili pri isticanju nade, vjerovatno.*

Pošto se prilozi za način mogu komparirati, njihovi komparativi se navode samo ako u njima ima akcenatskih odstupanja i glasovnih alternacija, npr. **brzo** [komp. brže/bržē]. Supletivni oblici komparativa imaju zasebne rječničke članke, npr. **bòlje** i **bòljē 1.** *komp. od dobro...*

Registruju se i druge službe nepromjenljivih vrsta riječi, npr. priloga **alègro 1.** *brzo, veselo, živo. 2.* (u imeničkoj službi) *m. brzi muzički stav, komad koji se izvodi brzo, uzvika bàm̃bajāt 1.* *pri padu. 2.* (u službi nepromj. pridj.) *koji je na samrti, koji je jedva živ; mrtav* itd.

3. Na kraju, mogu zaključiti da tip, opseg i način predstavljanja gramatičke informacije najprije zavisi od toga da li se rječnik izrađuje u elektronskoj ili papirnoj varijanti. U prvom slučaju ona će biti potpuna i eksplicitna, što dovodi do rasta informativne moći rječnika. U drugom slučaju pak, zaviseći od prostora, mora biti ekonomičnija, a samim tim često indirektno, a ponekad i nepotpuno data. Kao takva, od potencijalnih korisnika zahtijeva viši nivo leksikografske kompetencije.

Iako je utvrđivanje izvora i izdvajanje leksema izvršeno pomoću savremenih računarskih programa, RCANU je započet u papirnoj verziji. S obzirom na tu činjenicu i na razvojni put crnogorskog jezičkog standarda i montenegristike, očekivano je bilo prilično oslanjanje na srpskohrvatsku tradicionalnu leksikografiju. Što se gramatičke informacije tiče, to podrazumijeva obavezno navođenje podatka o vrsti riječi, bilo direktno – posebnom oznakom, bilo indirektno – oznakom neke sveobuhvatne gramatičke kategorije ili kroz definiciju. Ostale vrste gramatičkih informacija daju se uglavnom samo

ako su sistemski nepredvidljive ili od njih zavisi značenje lekseme. Iako je RCANU po planiranom obimu bliži RMS, na prvi pogled je jasno da ga po količini gramatičkih informacija o leksemama prevazilazi, te da se može u tom smislu mjeriti i sa RSANU. Pa ipak, s jedne strane, propuštena je šansa da se isprave neki, u literaturi već evidentirani propusti rječnika srpskohrvatskog jezika, kao što je neobilježavanje imenica singularia tantum (Marković 2014: 75). Naravno, pošto pojedine gradivne i apstraktne imenice, kao nebrojive, mogu imati izvan svog osnovnog značenja i oblike množine, kad se vežu za nešto konkretno, to takođe treba registrovati pri njihovom leksikografskom opisu. S druge pak strane, imenički padežni oblici grupisani su u okviru gramatičkog bloka u uglastim zagradama, kao i glagolski, što se čini boljim rješenjem od onog koje daju RMS i RSANU. Od njih se razlikuje i obilježavanjem prirodnog roda imenica kad se ne poklapa sa gramatičkim. U nedostatke analiziranog rječnika ide i neobilježavanje imeničke rekcije, tim prije što se bilježi pridjevka.

Iako je u RCANU očigledna težnja za što dosljednijim navođenjem gramatičkih obilježja, sistemnost je zbog nepažnje leksikografa povremeno narušena, uostalom kao i u rječnicima s kojim sam ga poredila (Ristić 2003: 127). Uprkos tome, ipak mogu konstatovati da ga, u pogledu gramatičke informacije, predstavljene transparentnim metajezikom, karakteriše visok stepen ujednačenosti izrade rječničkih članaka.

Izvori

1. **RCANU.** 2016. *Rječnik crnogorskog narodnog i književnog jezika I*. Podgorica: CANU.
2. **Priručnik.** 2014. *Priručnik za obradu odrednica u „Rječniku crnogorskog narodnog i književnog jezika“*. Podgorica: CANU.
3. **RSANU.** 1959–(2020). *Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika I–(XXI)*. Beograd: SANU.
4. **RMS.** 1967–1976. *Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika 1–6*. Novi Sad: Matica srpska (1–3, Zagreb: Matica hrvatska).

Reference

1. **Apresjan, J. D.** 2010. *Prospekt aktivnog slovarja ruskog jezika*. Moskva: Jazyki slavjanskih kultur.
2. **Atkins B. T. i M. Rundell.** 2008. *The Oxford Guide to Practical Lexicography*, Oxford/New York: Oxford University Press.
3. **Caluwe, Johan de i Ariane van Santen.** 2003. Phonological, morphological and syntactic specifications in monolingual dictionaries. Piet van Sterkenburg (ur.). *A Practical Guide to Lexicography*: 71–82.
4. **Gortan-Premk, Darinka.** 1980. O gramatičkoj informaciji i semantičkoj identifikaciji u velikom opisnom rečniku. *Naš jezik* 24/3: 107–114.
5. **Kačić, Miro.** 1994. Rječnik i gramatika. *Filologija* 22–23: 297–302.
6. **Katičić, Radoslav.** 1994. Leksikografija i gramatika. *Filologija* 22–23: 281–286.
7. **Kozyrev V. A. i V. D. Černjak.** 2015. *Leksikografija ruskog jezika. Vek nunešnjij i vek minuvšij*. Sankt-Peterburg: Izdatelstvo RGPU im. A. I. Gercena.
8. **Kostić-Tomović, Jelena.** 2017. *Savremena nemačka leksikografija*. Beograd: FOKUS – Forum za

interkulturalnu komunikaciju.

9. **Marković, M. Aleksandra.** 2014. Gramatika u srpskim rečnicima. Rajna Dragičević (ur.). *Savremena srpska leksikografija u teoriji i praksi*: 89–91.
10. **Nenezić, Sonja.** 2023. Leksikografski postupak u rječnicima crnogorskih govora. Senahid Halilović (ur.). *Leksikologija i leksikografija I*: 154–170.
11. **Nenezić, Sonja.** 2024. Grammatical Data in the Dictionary of Montenegrin National and Literary Language. *Lexikos* 34(1), 218–235.
12. **Popović, Ljubomir.** 2003. Integralni rečenični modeli i njihov značaj za lingvistički opis i analizu korpusa. *Naučni sastanak slavista u Vukove dane* 31/1: 201–220.
13. **Ristić, Stana.** 2003. Leksikografski metajezik i srpska deskriptivna leksikografija. *Naučni sastanak slavista u Vukove dane* 31/1: 119–130.
14. **Tafra, Branka.** 2005. *Od riječi do rječnika*. Zagreb: Školska knjiga.
15. **Topolinjska, Zuzana.** 2002. Šta tražim u rečniku? *Deskriptivna leksikografija standardnog jezika i njene teorijske osnove*: 33–37.
16. **Zgusta, Ladislav.** 1991. *Priručnik leksikografije*. Sarajevo: Svjetlost.

Biografija kandidatkinje:

Sonja Nenezić je 1996. godine završila studije srpskohrvatskog jezika i jugoslovenske književnosti na Filozofskom fakultetu u Nikšiću, gdje je 2001. magistrirala na smjeru Nauka o jeziku, a 2007. doktorirala. Godine 1998. zaposlila se kao saradnica za lingvističku grupu predmeta na Filozofskom fakultetu, na kom je birana u zvanje docentkinje i vanredne profesorice, dok je zvanje redovne profesorice stekla na Filološkom fakultetu. Predaje na više studijskih programa Filološkog, Filozofskog i Fakulteta za sport i fizičko vaspitanje Univerziteta Crne Gore. Njena bibliografija broji sedamdesetak samostalno publikovanih naučnih jedinica. Saradnica je na mnogim naučnim projektima. Članica je alumni kluba Centra mladih naučnika CANU i Društva za primijenjenu lingvistiku Crne Gore. Predstavnica je Crne Gore u Komisiji za tvorbu riječi Međunarodnog slavističkog komiteta. Obavljala je funkcije rukovoditeljke studijskog programa, prodekanice za nastavu, članice Senata UCG, članice Komisije za doktorske studije Filološkog fakulteta i dr.

dr Dijana Lj. Vučković
INAUGURACIONO PREDAVANJE ZA IZBOR U
AKADEMSKO ZVANJE REDOVNA PROFESORICA

NAZIV PREDAVANJA

**Metodička interpretacija bajke u funkciji razvoja
kritičkog mišljenja učenika**

NAZIV PREDAVANJA NA ENGLESKOM JEZIKU

**Methodological Approaches to the Fairy Tale as a Means
of Fostering Students' Critical Thinking**

OBLAST

Metodika razredne i razredno-predmetne nastave maternjeg jezika i književnosti i Metodika vaspitno-obrazovnog rada

TERMIN PREDAVANJA

8. septembar 2025. godine

Apstrakt predavanja

U ovom radu metodički je interpretirana bajka kao složeni književni žanr koji može imati višestruku funkcionalnost u savremenom obrazovanju. Polazeći od njenog istorijskog razvoja i književnoteorijskih odlika, te od teorijskih pristupa koji tumače njena značenja, bajka je analizirana kao tekst koji reflektuje društvene vrijednosti i istovremeno otvara prostor za njihovu subverziju. U metodičkom kontekstu, bajka (bi trebalo da) prevazilazi svoju tradicionalnu funkciju eksplicitnog moralnog vaspitanja i afirmiše se kao sredstvo za razvijanje kritičkog mišljenja i interpretativnih kompetencija. Poseban akcenat stavljen je na metodičke pristupe koji omogućavaju aktivnu i kritičku recepciju bajki u nastavi. U radu su prikazana istraživanja koja se tiču mogućnosti recepcije klasičnih i alternativnih, narodnih i umjetničkih bajki u savremenoj nastavi uz primjenu modela pomnog i kritičkog čitanja, komparativnog pristupa, grafičkih organizatora znanja, te stvaralačkih aktivnosti kojima se učenici uvode u oblast stvaranja po ugledu na pročitano.

Apstrakt predavanja na engleskom jeziku

In this paper, the fairy tale is methodologically interpreted as a complex literary genre that may possess multiple functions in contemporary education. Starting from its historical development and literary-theoretical characteristics, as well as from theoretical approaches that interpret its meanings, the fairy tale is analyzed as a text that both reflects social values and simultaneously opens up space for their subversion. In the methodological context, the fairy tale (should) transcends its traditional function of explicit moral instruction and establish itself as a means of developing critical thinking and interpretative competencies. Particular emphasis is placed on methodological approaches that enable the active and critical reception of fairy tales in the classroom. The paper presents research addressing the possibilities of receiving both classical and alternative, folk and literary fairy tales in contemporary teaching practice through the application of models of close and critical reading, comparative approaches, graphic knowledge organizers, and creative activities that introduce students to the process of creation inspired by the texts they have read.

Tekst inauguracionog predavanja

1. Uvod

Bajka je književni žanr sa dugom tradicijom u obrazovanju. Iako se na prvi pogled čini jednostavnim narativom s jasnim moralnim porukama, ova priča u sebi nosi složene lične, društvene, idejne i kulturne poruke koje snažno oblikuju dječiju imaginaciju, stavove, vrijednosti, pa i očekivanja. Upravo zato, mjesto bajke u savremenoj nastavi ne može biti zasnovano samo na reprodukciji sadržaja, površnom uočavanju osnovnih moralnih poruka i pasivnom usvajanju fabule. Ova složena i slojevita književna vrsta zahtijeva pažljivo promišljenu metodičku obradu. U savremenom kontekstu obrazovanja, u kome (bi trebalo da) se teži razvoju kritičkog mišljenja, socioemocionalne, medijske i digitalne pismenosti, te interkulturalnog razumijevanja, bajke mogu ponuditi bogatstvo sadržaja za usvajanje književnoteorijskih znanja, ali i za otkrivanje društvenih obrazaca, rodnih i drugih stereotipa i ideoloških struktura. Bilo da su u pitanju tradicionalne narodne bajke, autorske verzije ili disruptivni narativi koji subvertuju ustaljene obrasce, bajke pomažu učenicima da razviju analitički i interpretativni pristup tekstu, a istovremeno pružaju bogat prostor za kreativno izražavanje. Zahvaljujući činjenici da u bajkama, bez obzira na to da li su narodne ili autorske, tradicionalne ili alternativne, postoji čvrst i koherentan vrijednosni sistem koji je nedvosmisleno poznat likovima i implicitnom čitaocu, ove priče danas, u savremenom društvu koje rijetko posjeduje takav moralni kompas, predstavljaju naročito važno štivo i nude metodičke mogućnosti za moralno rezonovanje.

Ovaj rad nastao je kao pregled jednog broja istraživanja autorke u oblasti metodike nastave književnosti, pa su njegova okosnica upravo ta istraživanja. U radu se razmatra kako se bajke mogu koristiti u nastavi književnosti na način koji istovremeno uvažava literarnu vrijednost teksta i razvija kritičku pismenost i stvaralaštvo učenika.

2. Bajka iz perspektive književne istorije i teorije

Bajka je jedna od najstarijih, najvažnijih i najuticajnijih vrsta u književnosti za djecu (Adriany, 2019; Davies, 2003; Kostas, 2018; Vuković, 1996; Zipes, 2000). Vjekovima je prenošena i čuvana kroz niz usmenih pripovijedanja, a s pojavom štampe dobila je i pisani oblik (Vuković, 1996; Zipes, 2006). Prve evropske bajke pisane su u Italiji, a Šarl Pero bajku je formalizovao kao književni žanr krajem XVII vijeka u Francuskoj (Vučković & Mašnić, 2018). Pero je uveo moralne poruke u strukturu bajke. Bajke su postale dostupnije široj populaciji zahvaljujući braći Grim, koji su u XIX vijeku sakupili i adaptirali narodne priče za dječiju publiku. U istom vijeku, Andersen je stvorio brojne autorske bajke sa autentičnim stilom koji obiluje lirizmom i tako je proširio žanr pisanih bajki pokazavši da bajka može biti deskriptivno bogata, a da to ne utiče negativno na njenu dramsku strukturu. Ispostavilo se da bajka nudi mogućnosti i za adaptaciju u druge umjetničke oblike – poput filma, opere, stripa itd., što se ispoljilo tokom XX i nastavilo u XXI vijeku (Vučković, 2018; Zipes, 2000). Filmovi velikih studija, poput Diznija, transformisali su klasične bajke u upečatljive priče za globalnu publiku.

Ova priča je vjekovima „putovala“ od pripovjedača ka slušaocima i svako njeno novo pripovijedanje bilo je u kontekstu izvjesnih društvenih struktura koje su na različite načine bile situirane u socijalnim miljeima – Pero je pripovijedao i pisao za francusku aristokratiju (Zipes, 2000), francuske

autorke poput madam de Bomon, madam de Vilnev itd. su, kroz pozicije guvernanti i nastavnica, pripovijedale i pisale bajke mladim djevojkama, braća Grim su bajke namijenila djeci i porodici (*Children's and Household Tales* ili *Kinder- und Hausmärchen*) (Vučković, 2018), baš kao i Dizni kasnije (Zipes, 1999). Literarna teorija nedvosmisleno bajku vidi kao priču sa moralnim porukama (Zipes, 2000), pa je jasno da su pripovjedači u diskurzivnu praksu „upisivali“ vrijednosne poruke koje su smatrali relevantnim za publiku. Stoga bajke često sadrže duboke društvene poruke koje se odnose na moć, rodne uloge, norme, stavove i vrijednosti (Zipes, 1999), što ih čini plodonosnima za razvoj funkcionalne, ali i kritičke pismenosti²³.

Zajps (Zipes, 2000) ističe da su „bajke definisane na mnogo načina, pa je zbunjujuća i pomisao da se mogu kategorizovati kao žanr“ (str. 15). Uprkos tome, u nastavi književnosti, a naročito u metodičkim istraživanjima, pitanje žanrova, rodova i vrsta, odnosno kategorizacija književnih djela od posebnog je značaja. Naime, čitaocu je problematika žanra značajna kao putokaz ka razumijevanju značenja – ne traga se na isti način za značenjima u npr. narodnoj priči, bajci i noveli. Razmatrajući specifičnosti, sličnosti i razlike, te genealošku povezanost usmene i pisane (autorske) bajke, pomenuti autor ističe da „definicija obje vrste, priče o čudima (engl. *wonder tale*) i bajke uopšte, koja iz nje proističe, zavisi od načina na koji pripovjedač ili autor estetski i ideološki oblikuje poznate funkcije priče kako bi izazvao čuđenje, a zatim prenosi tu priču kao cjelinu u skladu sa običajima određene društvene zajednice u konkretnom istorijskom periodu“ (Zipes, 2000, str. 19-20). Dva pojma iz prethodnog citata imaju potencijala da pomognu u određenju bajke, a to su: *funkcije* i *čudesno*. Oba pojma su povezana s bajkom, prvi preko Propovog (2013) strukturalističkog pristupa opisanog u *Morfologiji bajke*, a drugi preko teorije o fantastičkoj književnosti Cvetana Todorova (1973).

Prop (2013) je, proučavajući narodne ruske bajke, uočio da sve te priče, uprkos raznolikosti motiva, likova i zapleta, dijele istu dubinsku strukturu. U osnovi svake bajke nalazi se tzv. metabajka, čiji se narativni obrazac razvija kroz tačno određeni niz od 31 funkcije. Ključni elementi te strukture nijesu likovi, već njihove radnje – funkcije – koje su ograničenog broja, javljaju se uvijek u istom redosljedu i nose specifičnu narativnu ulogu. Prop (2013) nije proučavao ko u bajci nešto čini, već šta čini. Bez obzira na to da li određenu radnju izvršava vila, vještica, kraljević ili neko drugi, ona u narativnom smislu ima istu funkciju. Upravo ti postupci ili funkcije određuju strukturu bajke. Tipično, radnja počinje narušavanjem početne ravnoteže – nanošenjem štete ili uočenim nedostatkom – što podstiče junaka na putovanje ispunjeno izazovima, borbom i, nerijetko, natprirodnom pomoći. Na kraju, nakon savladanih prepreka, junak biva prepoznat, nagrađen i ravnoteža se ponovo uspostavlja. Prop (2013) je pokazao da bajke nijesu skup nasumičnih epizoda, već da posjeduju precizno organizovanu unutrašnju logiku, gdje se svaka radnja javlja kao dio stabilnog narativnog obrasca.

Cvetan Todorov (1973) razlikuje tri tipa natprirodnih dešavanja prema kojima se određuju žanrovske karakteristike unutar fantastičke književnosti. Riječ je o kategorijama: fantastičko u užem

²³ Funkcionalna pismenost (elaborirana u međunarodnim testiranjima čitalačke pismenosti) omogućava snalaženje u vezi sa tekстом, pronalaženje i upotrebu podataka, dok kritička pismenost – zasnovana na idejama kritičke pedagogije (Freire 1970; 1994) – omogućava razumijevanje i propitivanje i implicitnih poruka, jer polazi od toga da tekstovi nijesu neutralni, već oblikuju i prenose određene društvene i kulturne perspektive. U eri vještačke inteligencije, te medijske ekspanzije koja se dešava u globalizovanom svijetu koji je visoko tehnološki napredan, tema kritičke pismenosti konstitutent je metodičke teorije i prakse. Recimo, u kontekstu kritičke pismenosti, razmatra se činjenica da opštepoznate, tj. klasične bajke (Pero, Grim, Dizni) imaju patrijarhalni pogled na svijet. Istovremeno, postoje i mnogo manje poznate verzije koje izražavaju perspektive nižih društvenih slojeva i drugih marginalizovanih grupa (Vučković, 2023a).

smislu (engl. *the fantastic*), čudesno (engl. *the marvelous*) i čudnovato (engl. *the uncanny*). Ključno za razumijevanje ovih kategorija jeste odnos junaka bajke i implicitnog čitaoca prema natprirodnom (Vuković, 1996). U bajci, natprirodni događaji ne izazivaju sumnju, oni se prihvataju kao mogući u svijetu fikcije. Magija, nadljudska bića, čudesne pojave – sve se prihvata kao priroda svijeta priče. To implicira da čitalac ne dovodi u pitanje kako magija funkcioniše, već je prihvata kao dio stvarnosti fikcijskog svijeta. Prema tome, bajke su priče o čudesnim događajima. Takvi su događaji npr. preobražaj bundeve u kočiju ili odrpane u balsku haljinu u priči *Pepeljuga*, čarolija koju izvodi ogledalo Snežanine maćehe, stogodišnji san u *Uspavanoj ljepotici* itd. Završetak priče se jednostavno dešava kao „izlazak“ u realistični svijet.

Prop (2013) definiše strukturu bajke, a Todorov (1973) opisuje prirodu njenih ključnih događaja. Iz njihovih radova ne dobijamo smjernice koje su u funkciji tumačenja značenja bajki, a značenje priča posebno je važno u nastavi.

3. Tumačenje značenja bajke

Prema opštevažećem mišljenju, bajke su priče o borbi između dobra i zla u kojima ovo prvo uvijek trijumfuje. Junak, koji se bori u službi dobra, nosilac je pozitivnih svojstava, a nerijetko mu u pomoć pristižu čarobni pomoćnici. Iz ovog kratkog i, reklo bi se, jednostavnog opisa promalja se niz pitanja koja u savremenoj metodici moraju biti problematizovana: Ko je protagonist, tj. koje su njegove osobine, ali i koja su mu identitetska svojstva? Za kakvo se dobro bori? Da li je dobro materijalne ili duhovne prirode, je li u pitanju borba da se ukloni nevolja ili da se ispuni nečija želja...? Ko funkcioniše u korist zla? Koje su njegove osobine i identitetska svojstva? Kojim sredstvima se realizuje borba? Kako se protagonist nagrađuje i kako se antagonist kažnjava? Bajke su dio socijalizacijskih praksi (Zipes, 2000), pa društvo stabilizuje one osobine i ona ponašanja koja smatra nužnim preduslovom za funkcionisanje pojedinca unutar socijalne zajednice.

Zahvaljujući vjekovima sedimentacije, bajke su priče bogatog i slojevitog značenja (Vučković, 2018). Naizgled jednostavne i uz vidne obrasce ponavljanja (Prop, 2013), one su fikcijsko polje na kome se susreću različite ideologije, snovi, strahovi, lične i društvene tenzije do kojih jednostavno dolazimo pretpostavljajući odgovore na niz pitanja iz prethodnog pasusa. Interpretacija bajki oduvijek je nadilazila običnu literarnu analizu – one su bile ogledalo čovjekove unutrašnjosti, ali i konstrukcija njegovog društvenog okruženja.

Tumačenje bajke moguće je iz mnogo različitih teorijskih pravaca i perspektiva (Zipes, 2000). Na psihoanalitičkim pristupima bajke su tumačili mnogi autori, od kojih je Betelhajm (2017) najpoznatiji. Psihoanalitičari smatraju da je element natprirodnog u bajci simboličkog karaktera i da objašnjava unutrašnje pojave i procese. Ovi pristupi vide bajke kao sredstva unutrašnje simbolizacije dječjih razvojnih konflikata. Betelhajm (2017) smatra da bajke pomažu djeci da razriješe nesvesne strahove i konflikte, posebno u vezi sa separacijom, agresijom i seksualnošću. Kritičari su, s pravom, istakli da je takva analiza previše simplifikovala složeni motivski svijet bajke i svela ga na samo jednu vrstu motiva uz ignorisanje šireg kulturnog i društvenog, pa i psihološkog konteksta (Tatar, 1992).

Džek Zajps (Zipes, 2006) iz sociološke perspektive posmatra bajke kao oruđe ideologije. One nijesu neutralne, već su duboko prožete društvenim strukturama koje ih oblikuju i stvaraju. U kontekstu različitih društvenih uređenja, dominantno su služile kao sredstvo za održavanje klasnog (i svakog

drugog tradicionalnog) poretka – učile su djecu poslušnosti, skromnosti, prihvatanju autoriteta. Zajps, ipak, uočava i progresivne elemente u bajkama, tj. subverziju koja se dešava kada u nekim pričama likovi prkose normi, žene preuzmu aktivnu ulogu itd. (Zipes, 2000).

Marina Vorner (Warner, 1994) zastupa feminističku i sociopolitičku perspektivu, fokusirajući se na figure žena koje su i učesnice u fikciji, ali i pripovjedačice. Bajka nije samo tekst nego i čin pripovijedanja, često u domovima, među ženama, u krugu svakodnevnog života (Warner, 1994). Tu dolazi do izražaja sloj bajke kao oruđa otpora, kao prostora gdje žene prenose iskustvo, mudrost, ponekad i kritiku društvenih normi koje ih potčinjavaju (Warner, 1994). Bajka je tumačena i iz dijahronijske perspektive i ukazano je na njenu promjenu u skladu s moralnim i drugim vrijednostima vremena u kome su ove priče nastajale ili se ponovo pričale (Bottigheimer, 2009).

Važno je naglasiti da svaki tekst, pa i bajku, prvo interpretiramo u kontekstu vremena njegovog nastanka i posebno vrijednosti i ideologija tog vremena. Naime, savremeni društveni kontekst markira mnoge prošle vrijednosti kao anahrone ili nedovoljne za kompleksnost savremenog svijeta i promišljanja o njemu. To, međutim, ne znači da tekstove iz prošlosti – a bajke jesu u najvećoj mjeri upravo to – prosuđujemo isključivo po savremenim etalonima. Naprotiv, recepcijski se prvo vraćamo u njihovo vrijeme i tako aktuelizujemo početni horizont očekivanja, koji potom kroz metodičku interpretaciju vodimo ka čitačevom, savremenom horizontu. Stapanjem ili interferiranjem tih horizonata, čitalac prosuđuje tekst i određuje njegovu estetsku distancu (Jauss, 1982).

U savremenom obrazovanju važno je bajke posmatrati kroz više teorijskih okvira, jer pojedinačni pristupi nijesu dovoljni da objasne njihovu složenost i bogatstvo značenja.

4. Kritički osvrti na bajku kao čitalačku lektiru

Još od vremena njenog etabliranja u književnosti za djecu, bajka je imala, a i danas ima, svojstva kontroverzne teme u pogledu njenog značenja, a naročito u vezi s njenom ulogom u okviru čitalačke lektire najmlađih. Još početkom XX vijeka, Marija Montessori održala je jedno zapaženo predavanje u kome kritikuje fikcijski svijet bajke kao razlog za udaljavanje djece od realnosti (Vuković, 1996). Kritičari bajke takođe upozoravaju na moralno problematične poruke – česti su primjeri laganja, prevare ili nagrade junacima koji nijesu prošli kroz odgovarajuću unutrašnju transformaciju (Nikolajeva, 2014). Osim toga, nerijetke su teze da bajke, klasične posebno, sadrže mnoštvo krvavih prizora koji mogu negativno uticati na dijete (Vuković, 1996)²⁴.

Kritički pristupi ukazuju na idejne, pa i ideološke probleme bajki, koji postoje uprkos očiglednoj primarnoj dihotomiji dobro – zlo i činjenici da bajke svjedoče u korist dobra. Feminističke i rodno-senzitivne analize primjećuju da su žene često prikazane kao pasivne nagrade za heroje (nijesu čak ni književni likovi, nego su tretirane kao objekti), dok su, recimo, disruptivni ženski likovi stavljani

²⁴ Skorašnji primjer iz crnogorskog vaspitno-obrazovnog sistema tipične je prirode. Naime, ranijim predmetnim programom predlagana je za čitanje u prvom razredu Andersenova *Snježna kraljica*. U priči zaplet počinje čudesnim događajem u kome se ogledalo zlog čarobnjaka lomi na mnoštvo djelića i ti djelići se rasipaju svud po svijetu, pa neki od njih kroz oko ili koji drugi dio tijela upadnu u srce ljudi, između ostalog i dječaka Keja, kome se potom srce zaledi. To je, naravno, metaforička slika – i to vrlo uspješna – u kojoj se širenje zla objašnjava kao posljedica magijskog dejstva zlog čarobnjaka. Priča je, nakon brojnih prigovora odraslih (nastavnika i roditelja), uklonjena iz predloga za čitanje.

u poziciju antagonistkinja i negativno portretisani (Hourihan, 1997). Istraživači su još prije više od pola vijeka ukazali na odanost klasičnih bajki tradicionalnom miljeu i patrijarhalnom uređenju, kao i na to da izloženost djece tim i takvim bajkama (uz ostale faktore okruženja koji podržavaju normativni diskurs) vodi ka usvajanju i formiranju binarizovanih rodnih odlika „po ugledu na“ klasičnu bajku (Davies, 2003; Yeoman, 1999). Naime, u klasičnoj bajci očigledan je pasivni performans ženskih likova (ljepota, pokornost, poslušnost, bespomoćnost) i aktivni performans muških uloga (herojstvo, snaga, moć), koji se finalno manifestuje brakom, kao potvrdom uspješno izvedenih rodnih uloga (Butler, 1990). Naravno, uz pitanje roda, bajka aktuelizuje i druge identitetske attribute, pa su socijalne, klasne, rasne i druge karakteristike takođe stereotipizovane. Nerijetko se u bajkama srećan kraj prikazuje kao socijalni uspon gotovo ni iz čega, a negativni junaci su često atribuirani identitetskim svojstvima koja se npr. u evropskoj kulturi tiču minorizovanih grupa.

Ipak, u bogatom korpusu narodnih i autorskih bajki, a posebno disruptivnih priča iz ovog žanra poput *Princeze od papirne vreće* ili *Pepeljuge osloboditeljke* (Vučković, 2022b) ima i onih priča koje su emancipatorskog karaktera, tako da bajka po svojoj prirodi nije seksistički narativ (Bacchilega, 1997), ali je činjenica da su masovnu popularnost i „ponovljeno pričanje“ (engl. *retelling*) doživjele upravo one verzije koje promovišu tradicionalno društvo (Vučković 2023a; 2023c; Zipes, 1999; 2000). Klasična bajka (Pero, braća Grim, Dizni) često prikazuje muško-ženske odnose u tradicionalnom ključu, pa njeno nekritičko čitanje može voditi do usvajanja analognih, normativnih obrazaca ponašanja kod dječaka i djevojčica. Veliki broj istraživanja kritički se bavi poznatim i široko dostupnim bajkama poput *Pepeljuge*, *Snežane*, *Male sirene* itd. (Adriany, 2019; Kostas, 2018, Parsons, 2004). Kritika nije toliko usmjerena na tekst, koliko na metodičku interpretaciju, jer se takvi tekstovi čitaju nekritički i površno, tj. simplifikovano se prikazuju dječijoj čitalačkoj publici u značenjskoj ravni koja samo dotiče tematiku borbe dobra i zla. Takvom simplifikacijom zanemaruje se čitav niz obilježja fikcijskog svijeta koja imaju važnost i u stvarnosti. U nekim situacijama kritika je usmjerena i na originalni tekst, pa je npr. *Ljepotica i zvijer* u verziji madam de Bomon klasični tekst koji hiperbolički slavi žensko žrtvovanje, u poznatim verzijama Peroa ili braće Grim Pepeljuga je bespomoćna i osuđena na čekanje spasioca (Parsons, 2004), isto kao i mnoge druge heroine u npr. ediciji Diznijeve princeze (Vučković, 2023a). Filmske i druge adaptacije nerijetko produbljuju stereotipe (Vučković, 2023c), a neke od njih gotovo banalizuju moralne poruke originalnog teksta (Hastings, 1993). Recimo, Andersenova *Mala sirena* je tekst koji prikazuje netipičan, praktično disruptivan ženski lik koji u originalnoj verziji ima dvije velike želje: romantičnu (steći ljubav princa) i spiritualnu (steći besmrtnu ljudsku dušu). Prva želja se u originalnom tekstu žrtvuje u funkciji druge. U Diznijevom animiranom, kasnije i igranom filmu – koji je zapravo jedina poznata verzija za najveći broj savremene dječije, pa i nešto zrelije publike (Sun & Schharrer, 2004) – protagonistkinja je tradicionalizovana i njena jedina želja tiče se princa (Hastings, 1993).

5. Metodički pristupi bajkama u savremenoj nastavi

Uprkos brojnim prigovorima i negativnoj kritici koja čak nekad ide tako daleko da se preporučuje izbjegavanje čitanja klasičnih bajki (postoje i druge priče, tzv. alternativne ili disruptivne bajke) ili, pak, čitanje njihovih adaptacija u kojima su „uklonjeni“ svi potencijalno diskutabilni elementi, bajka, pa čak i ona sa tradicionalističkim vrijednostima, ostaje štivo koje uz umješnu metodičku interpretaciju može donijeti brojne vaspitne i obrazovne benefite najmlađim čitaocima, pa i onima nešto starijima. Naime, pokazalo se da bajka kao prototekst ima živi odraz u savremenoj književnosti, pa i onoj koju čitaju odrasli čitaoci, npr. bajke Angele Karter namijenjene su odrasloj publici. Osim toga, genealoška veza bajke sa romanima *Gospodar prstenova*, *Narnija* i sl. – koji su široko prihvaćeni

među publikom osnovnoškolskog uzrasta (Popović, 2023) – pokazuje da je savremenom čitaocu fantastika veoma značajna i bliska, što se tumači činjenicom da je napredak nauke i tehnologije doveo do nužnog izmaštavanja novih univerzuma (Zipes, 2000).

Osim toga, bajka – bez obzira na to da nije moguće zanemariti činjenicu da zaista nerijetko sadrži mnoštvo diskutabilnih rješenja iz ugla ideja i vrijednosti, makar iz današnje perspektive – i dalje predstavlja moralno stabilan svijet (kakav god taj moral bio – tradicionalistički ili ne) i u njoj se ne dešava socijalna anomija. Svi likovi tačno znaju šta je dobro, a šta ne, ko zaslužuje nagradu, a ko kaznu. Takva je pravednost bajke nekad nemilosrdna iz ugla savremenog vrijednosnog koncepta, ali je potrebna mladim čitaocima makar u okvirima fikcije.

Pored svih kritika, ove priče ostaju duboko uticajne i vrijedne naučnog i nastavnog proučavanja. Njihova moć da prenesu nadu, simboliku, i univerzalne vrijednosti čini ih neiscrpnim izvorom za interpretaciju u nastavi i vaspitno-obrazovnom radu. Kontroverzni karakter nekih priča iz ovog žanra upravo je posebna vrijednost koja može podstaći razvoj logičkog, kritičkog i stvaralačkog mišljenja učenika. Bogatstvo žanra i činjenica da pojedini naslovi, poput *Pepeljuge*, *Snežane*, *Zlatokose* i sl. imaju po više stotina verzija omogućuje komparativnu metodičku interpretaciju, a upoređivanje može dovesti do uočavanja i onih detalja koje pri recepciji jednog teksta nije moguće uvidjeti (Vučković, 2023c). Od posebnog značaja za savremenu nastavu je činjenica da su bajke priče koje konkretizuju različita moralna pitanja. Time one mogu biti štiva koja podstiču moralno rasuđivanje, koje se konačno vraća u žižu metodičkih proučavanja kao posljedica savremenog načina života, posebno mogućnosti i izazova koje donose savremeni mediji, društvene mreže, internet i, naročito, (generativna) vještačka inteligencija.

5.1. Interpretacija klasičnih, tradicionalnih bajki

U savremenom obrazovanju bajke predstavljaju značajan književni žanr čijim čitanjem se može razvijati kritičko mišljenje i razumijevanje društvenih, kulturnih i ideoloških poruka. Iako se u nastavi podstiče uvođenje savremenih i disruptivnih bajki (Davies, 2003; Kostas, 2018; Vučković, 2023c), jednako je važno kritički analizirati i klasične bajke.

Za klasičnu bajku koja akcentuje tradicionalistički vrijednosni sistem metodički je opravdano koristiti modele njenog kritičkog čitanja (Vučković, 2023c). Recimo, kroz program *Čitanje i pisanje za kritičko mišljenje* (RWCT), zasnovan na teoriji književne recepcije (Jauss, 1982), kreiran je niz tehnika i strategija koje mogu pomoći u razumijevanju značenja bajke (Crawford et al., 2005). Tehnike kakve su vođeno čitanje ili čitanje u nastavcima, uglovi, Venov dijagram, slagalica itd. predstavljaju interaktivne metodičke alatke kojima se učenici stavljaju u poziciju učenja kakva je tipična za socijalni konstruktivizam (Vučković, 2023c). Model se sprovodi u tri faze: evociranje, razumijevanje značenja i refleksija, a u svakoj od faza moguće je vršiti komparacije različitih tekstova. Na primjer, upoređivanjem Diznijeve bajke *Ljepotica i Zvijer* i tekstualne varijante madam de Bomon, uz upotrebu grafičkih organizatora znanja, učenici mogu sami da uoče razlike u prikazu ženskih likova i njihovih uloga, ali i idejni sloj koji se odnosi na druga identitetska pitanja poput životne dobi likova, rase itd. (Vučković, 2023c).

Klasične bajke iz edicije Diznijeve princeze, prema mišljenju kritike, imaju tradicionalističku idejnu osnovu i vrijednosni sistem, tj. njima se vrši svojevrsna repatrijarhalizacija. Socijalna trajektorija gotovo svih Diznijevih junakinja neizbježno je vezana sa muškim spasiocem (Vučković, 2023c) i

relacije na liniji princeze i princa funkcionišu po principima heteronormativnog susreta *hegemone maskulivosti* i *prenaglašene feminivnosti* (Connell, 1987). Tu ediciju izdvajamo na račun činjenice da je široko dostupna djeci ranog uzrasta, te da je to nerijetko i prva, pa i jedina verzija koja im je poznata (Sun & Scharrer, 2004). Istraživanjem je razvijen metodički model za upoređivanje i kontrastiranje različitih verzija tih bajki, koji će pomoći učenicima da prepoznaju rodne i klasne stereotipe prisutne u određenim bajkama, a koji se dodatno produbljuju u njihovim ekranizacijama. Fokus je stavljen na klasične bajke koje kritičari često označavaju kao tradicionalne, odnosno konvencionalne i konzervativne, upravo zbog stereotipa vezanih za pol, društveni status i slične kategorije (Vučković, 2023a). Takve priče igraju važnu ulogu u očuvanju stereotipnih obrazaca koji sugerišu inferiornost različitih grupa. Da bi se ti obrasci dekodirali i kritički sagledali, neophodno je u obrazovnom procesu primijeniti metode koje razvijaju kritičku pismenost. U tom cilju razvijene su „mape priča“ (engl. *story maps*), grafički organizatori koji prikazuju društvene putanje junaka i junakinja. Ovi organizatori omogućavaju vizuelizaciju društvenog statusa likova kroz priču i otkrivaju stereotipe koji su u nju ugrađeni. Komparacijom više verzija narativa uočavaju se i oni detalji koji bi inače, recepcijom samo jednog teksta, mogli ostati neprimijećeni (Vučković, 2023c).

U okviru kritičkog pristupa, čitanje bajki se ne svodi na pasivno usvajanje fabule i simplifikovano tumačenje crno-bijele moralnosti, već se učenici vode ka razmatranju uloga likova, rodne reprezentacije, vrijednosnih poruka i moralnih dilema. Ovaj metodički okvir može se uspješno primijeniti u radu sa različitim bajkama i prilagoditi različitim uzrastima i obrazovnim ciljevima.

5.2. Metodička interpretacija uz oslanjanje na Propov strukturalistički pristup

Istraživanja o bajkama u folkloristici obuhvataju porijeklo, klasifikaciju i strukturu ovog žanra. Tradicionalno se bajke klasifikuju prema motivima, pri čemu se koristi međunarodni ATU indeks (Aarne–Thompson–Uther), ali ovaj pristup ima ograničenja jer ne pruža uvijek objektivne uvide, tj. ne omogućuje nedvosmislenu klasifikaciju (Vučković & Bratić, 2020). Kao odgovor na nedostatke motivske klasifikacije, Vladimir Prop (2013) je razvio morfološki model analize bajki koji se fokusira na strukturu i funkcije unutar zapleta. Propov model, iako uticajan u teoriji folkloru uz sve kritike koje je dobio (Vučković, 2023a; Zipes, 2000), rijetko se koristi u nastavnoj praksi iako postoje empirijski pokazatelji da ga i mlađa djeca mogu uspješno primijeniti uz adekvatnu podršku (Rodari, 1996). Propova metodologija može biti primijenjena i na autorskim fantastičkim narativima, uključujući romane, stripove i filmove (Vučković, 2023a). Pored toga, morfolologija je inspirisala razvoj softverskih alata za kreiranje priča (Finlayson, 2012; Hammond, 2011).

Uprkos potencijalu Propove morfolologije za nastavu književnosti, ona još uvijek nije dovoljno proučena iz metodičke perspektive. Ipak, novije publikacije ukazuju na obnovljeno interesovanje za ovaj pristup, kao i na njegovu važnost za razvijanje interpretativnih vještina učenika (Vučković, 2023b). Uz primjenu tzv. Propovih kartica, čak i djeca predškolskog uzrasta mogu razumjeti strukturu priče (Rodari, 1996). Razumijevanje strukture je nužno prilikom čitanja i interpretacije, ali je i vještina potrebna za samostalno pisanje. Utvrđivanje strukture teksta nije važno samo prilikom čitanja bajki, ono je značajna vještina za čitanje uopšte. Metodički pristup zasnovan na Propovoj morfolologiji vrlo je sistematičan, zasnovan na jasnim funkcijama u zapletu, može se postepeno uvoditi – od jednostavnijih ka složenijim tekstovima – i prilagoditi različitim uzrastima učenika.

Metodički je Propova morfologija pogodna iz više razloga:

- omogućava vizuelizaciju strukture (meta) bajke uz pomoć Propovih kartica,
- podstiče istraživačko, problemsko i kritičko čitanje,
- razvija čitalačku pismenost, što uključuje sposobnost sažimanja,
- funkcionalno podstiče interaktivni rad (grupe, parovi), diskusiju i stvaralaštvo (Vučković, 2023b).

Primjenom Propovog (2013) morfološkog pristupa analizirana je zbirku priča koju je Vuk Stefanović Karadžić prikupio i publikovao sredinom 19. vijeka (Vučković & Bratić, 2020). Mnoge od tih priča (*Čardak ni na nebu ni na zemlji*, *Zlatoruni ovan*, *Aždaja i carev sin*, *Zlatna jabuka i devet paunica*, *Zmija mladoženja* itd.) i danas su dio čitalačke lektire. Polazna hipoteza bila je da se analizirane bajke u potpunosti uklapaju u Propovu strukturu metabajke. Međutim, analiza je pokazala da se hipoteza ne može u potpunosti potvrditi. Istina, u Vukovoj zbirci nijesu pronađene nove funkcije, ali su neke od njih bitno izmijenjene. Naime, utvrđena je promjena u prirodi čudesnog, što je ključna odrednica za žanr bajke. Neki magijski motivi su racionalizovani, što je dovelo do transformacije *čudesnog* i približilo ove priče fantastici u užem smislu, često kroz uvođenje oniričkih elemenata (Vučković & Bratić, 2020). Jedan od zaključaka jeste da, iako označene kao narodne, ove bajke pokazuju značajne tragove autorske intervencije. Realizovane interpretacije Vukove zbirke imaju brojne implikacije za nastavu. U pojedinim tekstovima morfološki precizno su identifikovane digresije i epizode kao tokovi (Propov termin) ili novi zapleti unutar iste priče. Ti zapleti dodatno komplikuju strukturu bajke i imaju mjestimično bogat semantički potencijal. Ponekad su pripovijedani u funkciji usložnjavanja herojskog putovanja protagoniste i snažnijeg portretisanja njegovog hegemonog maskuliniteta, poput onih u bajci *Baš-čelik* (Vučković & Premović, 2024).

Kroz upoređivanje sa Propovim modelom, učenici mogu razvijati razumijevanje narativne strukture, razlikovati narodne i autorske elemente i uočiti načine na koje se bajke prilagođavaju kulturološkom i istorijskom kontekstu. Poseban akcenat može se staviti na promjene u prikazu čudesnog i ulogu oniričkih elemenata, što doprinosi razvoju analitičkog i kritičkog mišljenja učenika, a podstiče ih i na razlikovanje žanrovskih odrednica. Osim toga, digitalne tehnologije pružaju izuzetne metodičke mogućnosti (Popović, 2022), a navedeno je već da morfološki pristup omogućuje kreiranje softvera za izradu priča.

5.3. Čitanje disruptivnih bajki

U svjetskoj književnosti za djecu postoji i veliki broj tzv. alternativnih ili disruptivnih bajki. Neke od njih su feminističke u smislu da prikazuju snažne i nezavisne heroine koje imaju mnogo različitih interesovanja i čija preokupacija nije socijalni uspon udajom za princa (Munsch, 1980; Solnit, 2019; Zipes, 1986). Na našem jeziku, međutim, te i takve bajke su slabije dostupne.

Istraživanja iz različitih krajeva svijeta (Adriany, 2019; Davies, 2003; Kostas, 2018) pokazuju da djeca slabije prihvataju te alternativne bajke, što je posebno karakteristično za dječake (Kostas, 2018). Njima su mnogo bliže tradicionalne rodne uloge i avanture prinčeva zmajeubica i princeza koje čekaju. Djevojčice, pokazuju istraživanja, bolje prihvataju nove, nezavisne junakinje iako ni to njihovo reagovanje nije bez konfuzija i povremenog otpora (Kostas, 2018). Takve reakcije djece tumače se snagom navika i očekivanja koja su nastala na osnovu poznatog konteksta. Naime, princip

prinčeve hrabrosti i slabosti princeze, koji klasična bajka prikazuje, toliko je dio matrice očekivanja da je, kako to ističe Linda Parsons (2004), vrlo komplikovano čitati izvan ili nasuprot tom okviru. Sa uzrastom djece raste i njihova rezistentnost, pa stariji učenici ispoljavaju manje fleksibilnosti od mlađih, što potvrđuju longitudinalne studije (Davies & Banks, 1992).

U Crnoj Gori rađeno je kvalitativno istraživanje s ciljem provjere kako učenici petog razreda recipiraju alternativnu priču *Pepeljuga osloboditeljka* Rebeke Solnit (Vučković, 2022b). Pomenuta autorska priča ima istu bazičnu strukturu koju ima klasična bajka. Čitajući je, učenici su se upoznali sa potpuno drugačijim protagonistima i antagonistima. Pepeljuga i princ zaista započinju komunikaciju na balu, ali oni razvijaju prijateljsku, ne ljubavnu vezu (oboje su premladi), maćehine kćeri na početku ispoljavaju antagonizam koji tokom priče slabi, jer dolazi do upoznavanja junakinja, a tom prilikom one uočavaju da nema razloga za međusobno rivalstvo, nego da im saradnja može mnogo više donijeti. Dakle, idejni sloj priče sušta je suprotnost klasičnoj verziji.

Tu priču čitali su učenici tzv. usmjerenim čitanjem i uz upotrebu istraživačkih zadataka (Vučković, 2022b). Nakon toga, učestvovali su u fokus-grupama i raspravljali o pitanjima koja su im postavljena. Pokazalo se da u dva odjeljenja petog razreda skoro polovina učenika ima senzitivnost i spremnost za razmišljanje o alternativnim bajkama i drugačijim prinčevima i princezama. Naravno, zabilježeni su i oni učenički odgovori koji pokazuju rezistentnost i neprihvatanje diskursa disruptivne priče. Dakle, kurikulum bi svakako mogao sadržati više alternativnih bajki, što je jedna od preporuka istraživanja (Vučković, 2022b).

Da bi pozitivne učeničke reakcije bile podržane, te da bi one negativne mogle biti vođene u odgovarajućem smjeru, pored bogatog i raznovrsnog kurikuluma potrebno je da (budući) nastavnici imaju kompetencije da podstaknu učenike na recepciju alternativnih priča (Vučković, 2022a). Istraživanje realizovano sa studentkinjama, budućim učiteljicama, pokazalo je da svega trećina njih bira za čitanje djeci alternativnu bajku *Princeza od papirne vreće*, a većina se opredjeljuje za njenu tradicionalnu verziju. U tom istraživanju, uz pomoć Propove morfologije, u odnosu na originalni tekst, koji po svojim svojstvima jeste disruptivna bajka sa mnogo elemenata humora i ironije, kreirane su tri alternativne verzije uz zadržavanje funkcija i promjenu dramskih persona koje vrše te funkcije. Ispitanice su čitale četiri verzije priče i birale jednu uz obrazloženje. Interesantno je da je faktor tzv. srećnog kraja bio jedan od čestih koji su ispitanice pominjale. Sve četiri verzije faktički se završavaju srećno, jer je u svima otklonjena opasnost i protagonisti su oslobođeni od zmaja, zločinca. Strogo morfološki gledano, time je došlo do pozitivnog razrješenja zapleta. Međutim, u odgovorima ispitanica ispoljava se vjenčanje kao jedino rješenje za strukturnu markaciju srećnog kraja.

5.4. Pisanje po ugledu na pročitano

U oblasti književnosti u Predmetnom programu (2017) tri su podoblasti: čitanje i interpretacija odabranih književnoumjetničkih tekstova, stvaranje po ugledu na pročitano i usvajanje književnoteorijskih pojmova. U vezi sa drugom podoblašću, bajka nudi neiscrpne mogućnosti za učeničko stvaralaštvo. Pored već pomenutog stvaranja na osnovu funkcija koje su morfološki identifikovane, stvaralaštvo inspirisano bajkom može biti realizovano u raznovrsnim aktivnostima prepričavanja i pričanja (Vučković, 2021). Recimo, Andersenova *Mala sirena* „bogatstvom značenja, lirsko-deskriptivnim tonalitetom pripovijedanja i molskom tugom koja počinje od prvih narativnih taktova /.../ omogućuje skoro neograničen repertoar sastvaralačkih aktivnosti učenika“ (Vučković,

2020: 304). Između ostalog, Andersenov tekst u finalu iznevjerava čitalački horizont očekivanja učenika. Naime, ova priča na kraju nema eksplicitno i očekivano uklanjanje štete ili nedostatka, tj. sreća na kraju može imati u najmanju ruku ambivalentno značenje. Protagonistkinja je žrtvovala romantičnu želju u korist spiritualne, pa mladi čitaoci mogu doživjeti kraj kao nezadovoljavajući, što se često i dešava. Istraživanja pokazuju da i bitno stariji recipijenti ostaju dosljedni Diznijevoj verziji koju su upoznali u ranom djetinjstvu, a jedan od razloga njihovog odbijanja Andersenovog teksta je kraj za koji smatraju da nije srećan (Sun & Scharrer, 2004). Književnoumjetnički tekstovi koji imaju na kraju (ili u nekom drugom dijelu) kontroverzni potencijal ili su na bilo koji način otvoreni (putem npr. mjesta neodređenosti) mogu u nastavi biti interpretirani problemsko-istraživačkim pristupom, a učeničko samostalno stvaranje po ugledu na pročitani tekst metodički može biti fokusirano upravo na diskutabilno (ambivalentno, kontroverzno) pitanje (Vučković, 2020).

Prepričavanje sa izmjenom završetka jedan je od oblika koji pokazuje kako učenici razumiju čitani tekst, ali i na koji način rješavaju literarne probleme. U zadatku koji se tiče izmjene završetka bajke *Mala sirena*, većina učenika je odabrala „srećan kraj“ (npr. udaja sirene), ali se pokazalo da mnogi nijesu dovoljno razumjeli dublje značenje teksta – posebno sireninu duhovnu želju za besmrtnom dušom (Vučković, 2020). Na osnovu tog istraživanja formulisane su preporuke za nastavu koje se tiču nužnosti unapređenja interpretacije složenih narativnih tekstova poput pomenutog npr. kroz razumijevanje događaja iz perspektive različitih likova, upoređivanje više verzija pod istim naslovom, upotrebu problemskih istraživačkih zadataka prilikom čitanja, realizaciju kreativnih varijanti prepričavanja itd. (Vučković, 2020).

Čitanje i pisanje bajki može imati i biblioterapijska svojstva, o čemu govori istraživanje zbirke bajki iz perioda korone (Vučković, 2021). Bajke imaju izuzetan značenjski potencijal u različitim ličnim i socijalnim kontekstima, pa je i pandemija virusa COVID-19 bila povod da studenti pišu bajke u funkciji oslobađanja strahova od nepoznatog „zločinca“. Napisane bajke su razložene po Propovom pristupu i pokazalo se da i savremeni autorski pristup prati strukturu iste metabajke. Metaforički varijeteti kojima je virus dislociran iz medicinsko-zdravstvenog konteksta ukazuju na to da su mladi autori pisali priče u kojima su se oslobađali pritiska stvarnosti, tj. ove priče svjedoče o terapijskom potencijalu pisanja (i čitanja) bajki (Vučković, 2021).

6. Zaključak

Tradicionalne i disruptivne, narodne i autorske, bajke predstavljaju vrijedan resurs u savremenoj nastavi književnosti jer omogućavaju razvoj čitalačke i medijske pismenosti, kritičkog mišljenja, te razumijevanje ličnih (identitetskih) i društvenih slojeva narativa. Klasične bajke često sadrže konzervativne vrijednosti, pa su pogodne za analitičko i komparativno čitanje, dok disruptivne i alternativne bajke nude prostor za preispitivanje ustaljenih normi i otvaraju mogućnosti za inkluzivnije prikaze likova i njihovih odnosa. Savremeni metodički pristupi poput RWCT modela, Propove morfologije, komparativne analize društvenih putanja likova i problemsko-istraživačkog rada omogućavaju nastavnicima da učenike podstaknu na pomno čitanje, dublju interpretaciju, intertekstualno poređenje i stvaralačko mišljenje.

Na osnovu istraživanja pomenutih u ovom radu izvedene su brojne preporuke za nastavu:

1. Kritički pristup klasičnim bajkama. Klasične bajke važno je čitati u savremenoj nastavi, a učenike je potrebno voditi ka uočavanju stereotipa i ideoloških poruka kroz tehnike kao što su *semantičke mape*, *Venovi dijagrami*, *promjena perspektiva* i *pro et kontra diskusije*. Komparacija različitih verzija iste bajke (npr. klasične i Diznijeve) pomaže razvoju interpretativnih kompetencija i kritičke pismenosti.
2. Uvođenje disruptivnih bajki u kurikulum. Posebnu metodičku pažnju treba posvetiti podršci učenicima prilikom recepcije alternativnih narativa kako bi razumjeli poruke koje se suprotstavljaju tradicionalnim ulogama. Disruptivne bajke se mogu čitati uporedo sa klasičnima kako bi se učenici upoznali sa širim spektrom mogućih identitetskih modela, ali i kako bi uporedili pluralizam ideja koje ove priče sadrže.
3. Primjena Propove morfologije. Kroz rad sa tzv. Propovim karticama učenici mogu vizuelno pratiti narativne funkcije i tako dublje razumjeti strukturu bajke, što je vještina koja ima transferabilnu vrijednost i prenosi se na razumijevanje strukture drugih tekstova. Morfološki pristup pogodan je kao osnova za učeničko stvaralaštvo, jer im omogućava da stvaraju priče po jasno definisanim narativnim funkcijama.
4. Razvijanje stvaralačkih potencijala. Bajke su posebno pogodna podloga za prepričavanje, izmjenu završetaka i kreativno pisanje na osnovu promjene žanrovskih pravila.
5. Interdisciplinarni i medijski pristupi. Uključivanje stripova, animacija i filmova u nastavu omogućava analizu transmedijskih narativa i njihove recepcije. Potrebno je razvijati medijsku pismenost učenika kroz kritičku analizu popularnih adaptacija.

Ovakvim, problematizovanim pristupom, bajke prestaju biti samo sadržaji koji prenose moralne poruke namijenjene pasivnom prihvatanju, već postaju višeslojan tekst pogodan za razvoj kritičkog, problemskog i stvaralačkog mišljenja učenika.

Dalja istraživanja u metodičkoj interpretaciji bajki mogu se odnositi na: recepciju alternativnih bajki kod različitih uzrasta, efikasnost metodičkih modela u praksi, uticaje vizuelnih i medijskih adaptacija na čitalačku interpretaciju, kao i na kompetencije kritičke pismenosti nastavnika, te njihove implicitne pedagogije.

Reference:

1. Adriany, V. (2019). Being a princess: Young children's negotiation of femininities in a kindergarten classroom in Indonesia. *Gender and Education*, 31(6), 724–741. <https://doi.org/10.1080/09540253.2018.1496229>
2. Bacchilega, C. (1997). *Postmodern fairy tales: gender and narrative strategies*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
3. Betelhajm, B. ([1979], 2017). *Značenje bajki*. Beograd: Nova knjiga.
4. Bottigheimer, R. B. (2009). *Fairy Tales: A New History*. Albany: State University of New York Press.
5. Butler, J. (1990). *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. London: Routledge.
6. Connell, R. (1987). *Gender and Power*. Cambridge: Polity Press.
7. Crawford, A., Saul, W., Mathews, S. R., & Makinster, J. (2005). *Teaching and learning strategies for the thinking classroom*. New York: The International Debate Education Association.
8. Davies, B. (2003). *Frogs, Snails and Feminist Tales*. Sydney: Allen & Unwin.
9. Davies, B., & Banks, C. (1992). The gender trap: a feminist poststructuralist analysis of primary school children's talk about gender. *Journal of Curriculum Studies*, 24(1), 1–25.

10. Finlayson, M. A. (2012). *Learning Narrative Structure from Annotated Folktales* [PhD Thesis]. Massachusetts Institute of Technology. <https://dspace.mit.edu/handle/1721.1/71284>
11. Freire, P. (1970). *Pedagogy of the oppressed*. New York: Continuum.
12. Freire, P. (1994). *Pedagogy of Hope: Reliving Pedagogy of the Oppressed*. New York: Continuum.
13. Hammond, S. (2011). *Children's Story Authoring with Propp's Morphology* [PhD Thesis]. University of Edinburgh.
14. Hastings, W. A. (1993). Moral Simplification in Disney's The Little Mermaid. *The Lion and the Unicorn*, 17(1), 83–92. <https://doi.org/10.1353/uni.0.0281>
15. Hourihan, M. (1997). *Deconstructing the Hero – Literary Theory and Children's Literature*. London: Routledge.
16. Jauss, H. R. (1982). *Aesthetic experience and literary hermeneutics*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
17. Kostas, M. (2018). Snow White in Hellenic primary classrooms: children's responses to non-traditional gender discourses. *Gender and Education*, 30(4), 530–548. <https://doi.org/10.1080/09540253.2016.1237619>
18. Munsch, R. (1980). *The Paper Bag Princess*. Toronto: Anick Press.
19. *Nastavni predmet Crnogorski jezik i književnost, predmetni program za I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII i IX razred osnovne škole* (2017). Podgorica: Ministarstvo prosvjete i Zavod za školstvo Crne Gore.
20. Nikolajeva, M. (2014). *Reading for learning: Cognitive approaches to children's literature*. Amsterdam: John Benjamins Publishing.
21. Parsons, L. T. (2004). Ella Evolving: Cinderella Stories and the Construction of Gender-Appropriate Behavior. *Children's Literature in Education*, 35(2), 135–153.
22. Popović, D. (2022). Nova čitanja jednog lutka – Pinokio u svjetlu digitalnog doba i savremenih kulturoloških gibanja. U: J. Spasić (ur.). *Književnost za decu u nauci i nastavi* (str. 65–83). Jagodina: Fakultet pedagoških nauka.
23. Popović, D. (2023). Programska djela i samostalni izbori – Čemu i zašto osmaci daju prednost? *Folia Linguistica et Litteraria*, 46, 381–408. <https://doi.org/10.31902/fl.45.2023.22>
24. Prop, V. ([1982], 2013). *Morfologija bajke*. Beograd: Prosveta.
25. Rodari, G. (1996). *The Grammar of Fantasy: An Introduction to the Art of Inventing Stories*. New York: Teachers & Writers Collaborative.
26. Solnit, R. (2019). *Cinderella Libertor*. Chicago: Haymarket Books.
27. Sun, C. F., & Schharrer, E. (2004). Staying True to Disney: College Students' Resistance to Criticism of *The Little Mermaid*. *The Communication Review*, 7(1), 35–55.
28. Tatar, M. (1992). *Off with their heads! Fairy tales and the culture of childhood*. New Jersey: Princeton University Press.
29. Todorov, T. (1973). *The fantastic: A structural approach to a literary genre*. New York: Cornell University Press.
30. Vučković, D. & Mašnić, J. (2018). Contemporary educational value of studying folk fairytale – literary, social and psychological elements of fairytale in the Mediterranean cultural metanarrative. *Annales – Series Historie et Sociologia*, 28(1), 119–138. <https://doi.org/10.19233/ASHS.2018.09>
31. Vučković, D. (2018). A Fairy tale (r)evolution: the value and the critical reading of fairy tales in the contemporary educational context. *HECL: History of Education & Children's Literature*, 13(2), 309–336.
32. Vučković, D. (2020). Prepričavanje sa izmjenom završetka na primjeru Andersenove bajke *Mala sirena*. U: I. Čutura i M. Dimitrijević (ur.) *Književnost za decu u nauci i nastavi* (str. 299–

- 321). Jagodina: Fakultet pedagoških nauka.
33. Vučković, D. (2021). Stvaralaštvo kao finalizacija procesa recepcije: Studenti bajkopisci u vrijeme pandemije covid 19. U: S. Lakić (ur.) *Banjalučki novembarski susreti 2020* (str. 453–470). Banja Luka: Filozofski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci.
 34. Vučković, D. (2022a). Mišljenja studentkinja o tradicionalnim i alternativnim bajkama. U: V. Pečenković (ur.). *Bajka u XXI. stoljeću. Izazovi novog vremena*. Knjiga prva (str. 134–152). Sarajevo: Udruženje za promociju kulture „Fani”.
 35. Vučković, D. (2022b). Recepcija priče sa nenormativnom rodnom karakterizacijom likova od strane učenika petog razreda osnovne škole. U: J. Spasić (ur.) *Književnost za decu u nauci i nastavi* (str. 141–160). Jagodina: Fakultet pedagoških nauka. <https://doi.org/10.46793/KDNN21.141V>.
 36. Vučković, D. (2023a). Female Hero-Seekers in Folk Fairy Tales From XIX Century: Feminist Stories for Reading in Education. *SAGE Open*, 13(3). <https://doi.org/10.1177/21582440231192109>.
 37. Vučković, D. (2023b). Proučavanje strukture bajke u nastavi primjenom Propove morfologije. *Metodika nastave*, 1(1): 45–71.
 38. Vučković, D. (2023c). Social pathways of traditional fairy tale heroines: Teaching social trajectories through a compare-contrast model with story maps. *Feminist Media Studies*, 23(5), 2303–2320, <https://doi.org/10.1080/14680777.2022.2048312>.
 39. Vučković, D., & Bratić, V. (2020). Propp Revisited: A Structural Analysis of Vuk Karadžić's Collection Serbian Folk Fairy Tales. *Zeitschrift für Slawistik*, 65(3), 1–33. <https://doi.org/10.1515/slav-2020-0017>.
 40. Vučković, D., & Premović, M. (2024). Understanding the meaning of Traditional Fairy Tales in Contemporary Educational Context – Teaching for Critical Thinking. *Annales – Series Historia et Sociologia*, 34(1), 95–110, <https://doi.org/10.19233/ASHS.2024.07>.
 41. Vuković, N. (1996). *Uvod u književnost za djecu i omladinu*. Podgorica: Unireks.
 42. Warner, M. (1994). *From the beast to the blonde: On fairy tales and their tellers*. London: Vintage.
 43. Yeoman, E. (1999). How Does It Get into my Imagination?: elementary school children's intertextual knowledge and gendered storylines. *Gender and Education*, 11(4), 427–440. <https://doi.org/10.1080/09540259920492>
 44. Zipes, J. (1999). Breaking the Disney Spell. In M. Tatar (Ed.). *The Classic Fairy Tales* (pp. 333–352). New York: WW Norton.
 45. Zipes, J. (2006). *Why Fairy Tales Stick – The Evolution and Relevance of a Genre*. London: Routledge.
 46. Zipes, J. (ed.) (1986). *Don't Bet on the Prince: Contemporary Feminist Fairytales in North America and England*. Aldershot: Gower.
 47. Zipes, J. (ed.) (2000). *The Oxford Companion of Fairy Tales*. Oxford: Oxford University Press.

Biografija kandidatkinje

Dijana Lj. Vučković rođena je u Bileći, gdje je završila osnovno i srednje obrazovanje. Diplomirala je na Filozofskom fakultetu u Nikšiću, a magistarske i doktorske studije završila je na Učiteljskom fakultetu Univerziteta u Beogradu. U zvanje doktorice didaktičko-metodičkih nauka promovisana je 2009. godine. Izabrana je u zvanje docentkinje za oblast metodike nastave maternjeg jezika i književnosti 2010. godine. Na Filozofskom fakultetu obavljala je dužnost rukovoditeljke studijskog programa za obrazovanje učitelja i od 2020. godine prodekanke za nastavu Filozofskog fakulteta. Članica je brojnih nacionalnih i univerzitetskih tijela i komisija, i predsjednica UNESCO Katedre za obrazovanje za demokratiju i ljudska prava na Univerzitetu Crne Gore. Dobitnica je nagrade Univerziteta Crne Gore za poseban doprinos naučno-istraživačkom radu i međunarodnom pozicioniranju Univerziteta za 2020. godinu. U zvanje redovne profesorice izabrana je 17. septembra 2025. godine.

dr Anđelka Šćepanović
INAUGURACIONO PREDAVANJE ZA IZBOR U
AKADEMSKO ZVANJE REDOVNA PROFESORICA

NAZIV PREDAVANJA

**Antropometrijski parametri u prevenciji i
predikciji bolesti**

NAZIV PREDAVANJA NA ENGLLESKOM JEZIKU

**Anthropometric Parameters in the Prevention and
Prediction of Diseases**

OBLAST Humana biologija

TERMIN PREDAVANJA 18. jun 2025. godine

Sažetak:

Hronične nezarazne bolesti, uključujući dijabetes melitus tipa 2, kardiovaskularne bolesti i hipertenziju, predstavljaju značajan javnozdravstveni problem. Antropometrijski parametri su jednostavne, neinvazivne i ekonomski prihvatljive mjere koje se sve češće koriste u procjeni kardiometaboličkog rizika. Cilj ovog rada bio je da se ispita povezanost antropometrijskih parametara sa biohemijskim markerima inflamacije i metabolizma, kao i njihova prediktivna vrijednost za dijabetes tipa 2, kardiovaskularne bolesti i hipertenziju, na osnovu više kliničkih studija sprovedenih u Crnoj Gori. Poseban akcenat stavljen je na obim struka, raspodjelu potkožnog masnog tkiva i polno-specifične razlike. Rezultati ukazuju da su obim struka i odabrane mjere potkožnog masnog tkiva snažniji prediktori nepovoljnog kardiometaboličkog profila u odnosu na indeks tjelesne mase. Ovi nalazi potvrđuju značaj antropometrijskih mjerenja u prevenciji i ranoj identifikaciji osoba pod povećanim kardiometaboličkim rizikom.

Ključne riječi: antropometrijski parametri, dijabetes tipa 2, kardiovaskularne bolesti, hipertenzija, inflamacija.

Abstract:

Chronic non-communicable diseases, including type 2 diabetes mellitus, cardiovascular diseases and hypertension, represent a major public health burden. Anthropometric parameters are simple, non-invasive and cost-effective tools increasingly used in cardiometabolic risk assessment. The aim of this study was to examine the association between anthropometric parameters and biochemical markers of inflammation and metabolism, and to evaluate their predictive value for type 2 diabetes mellitus, cardiovascular diseases and hypertension, based on several clinical studies conducted in Montenegro. Particular emphasis was placed on waist circumference, subcutaneous adipose tissue distribution and sex-specific differences. The results indicate that waist circumference and selected measures of subcutaneous adipose tissue are stronger predictors of an unfavorable cardiometabolic profile than body mass index. These findings confirm the clinical relevance of anthropometric measurements in the prevention and early identification of individuals at increased cardiometabolic risk.

Key words: Anthropometric parameters, type 2 diabetes mellitus, cardiovascular diseases, hypertension, inflammation.

1. Uvod

Hronične nezarazne bolesti predstavljaju vodeći uzrok morbiditeta i mortaliteta u savremenim društvima [1]. Među njima, dijabetes melitus tipa 2 (DM2), kardiovaskularne bolesti (KVB) i arterijska hipertenzija (HTA) čine međusobno povezanu grupu oboljenja sa zajedničkim patofiziološkim mehanizmima i faktorima rizika [2,3]. U Crnoj Gori, prevalenca ovih bolesti bilježi kontinuirani porast, što ih svrstava u prioritetne javnozdravstvene probleme.

Gojaznost, naročito centralna gojaznost, prepoznata je kao jedan od ključnih faktora rizika za razvoj navedenih oboljenja [4]. Povećana količina masnog tkiva dovodi do hronične niskogradusne inflamacije, insulinske rezistencije i dislipidemije, pri čemu centralno i visceralno masno tkivo ima dominantnu ulogu u patogenezi metaboličkih poremećaja [5,6]. Inflammatorni biomarkeri, poput visoko senzitivnog C-reaktivnog proteina (hsCRP), direktno su povezani sa povećanim kardiovaskularnim rizikom kod osoba sa DM2 [7].

Antropometrijski parametri predstavljaju jednostavne, neinvazivne i ekonomski prihvatljive mjere tjelesne kompozicije koje se široko koriste u kliničkoj i epidemiološkoj praksi [8]. Iako se indeks tjelesne mase (BMI) najčešće koristi kao osnovni pokazatelj uhranjenosti, njegova ograničenja u procjeni raspodjele masnog tkiva i stvarnog kardiometaboličkog rizika sve su izraženija [9]. Nasuprot tome, obim struka i mjere potkožnog masnog tkiva pokazale su se kao precizniji indikatori rizika, naročito u procjeni centralne gojaznosti i inflamatornog opterećenja [10,11].

Uprkos velikom broju studija, i dalje postoje kontradiktorni nalazi o tome koji antropometrijski parametar predstavlja najbolji prediktor nepovoljnog metaboličkog profila u različitim populacijama [12]. Stoga su istraživanja sprovedena u Crnoj Gori tokom posljednjih godina imala za cilj da ispituju kliničku vrijednost antropometrijskih parametara u predikciji DM2, KVB i HTA, uz istovremeno sagledavanje njihove povezanosti sa biohemijskim markerima inflamacije i metabolizma [13,14].

2. Cilj rada

Cilj ovog rada je da se ispita povezanost antropometrijskih parametara sa biohemijskim markerima inflamacije i metabolizma kod osoba sa DM2, KVB i HTA, te da se procijeni njihova prediktivna vrijednost u identifikaciji osoba pod povećanim rizikom od razvoja navedenih oboljenja. Poseban cilj bio je da se identifikuju parametri koji se mogu izdvojiti kao nezavisni i klinički relevantni prediktori bolesti, uz sagledavanje polno-specifičnih razlika.

3. Materijal i metode

Ovaj rad predstavlja sumarnu analizu rezultata četiri istraživanja sprovedena u Crnoj Gori, koja su ispitivala povezanost antropometrijskih parametara sa metaboličkim, inflamatornim i kardiovaskularnim pokazateljima rizika. Sve studije su sprovedene u skladu sa Helsinškom deklaracijom, uz odobrenje nadležnih etičkih komiteta, a svi ispitanici su dali pisani informisani pristanak. U tri studije učestvovali su pacijenti sa dijagnozom dijabetes melitusa tipa 2, dok je jedna studija obuhvatila pacijente sa dijagnostikovanom hipertenzijom. Uključivanje ispitanika u istraživanje sprovedeno je u saradnji sa endokrinolozima i kardiolozima u primarnoj i sekundarnoj

zdravstvenoj zaštiti. Kriterijum uključenja za studije koje su obuhvatale pacijente sa dijabetesom bio je postojanje dijagnoze DM2 u skladu sa kriterijumima Američkog dijabetološkog udruženja. Svi ispitanici bili su sedentarnog načina života, sa manje od 90 minuta umjerene fizičke aktivnosti sedmično. Kriterijum uključenja za hipertenzivnu grupu bila je potvrđena dijagnoza hipertenzije na osnovu višestrukih mjerenja krvnog pritiska.

Kriterijumi isključenja obuhvatali su prisustvo dijabetesa tipa 1, hroničnih bubrežnih i jetrenih bolesti, akutnih kardiovaskularnih događaja, malignih oboljenja, trudnoće i zloupotrebe alkohola.

Antropometrijska mjerenja izvršena su standardizovanim metodama uz korišćenje licenciranih antropometrijskih instrumenata. Mjereni su tjelesna masa, visina, obim struka, kao i debljina potkožnog masnog tkiva na bicepsu, tricepsu, abdominalnoj i subskapularnoj regiji. Indeks tjelesne mase izračunat je kao odnos tjelesne mase i kvadrata visine.

Biohemijske analize obuhvatale su mjerenje glukoze u plazmi natašte, gliciranog hemoglobina (HbA1c), ukupnog holesterola, LDL i HDL holesterola, triglicerida i visoko senzitivnog C-reaktivnog proteina (hsCRP). Uzorci krvi obrađeni su u sertifikovanoj laboratoriji prema standardnim procedurama.

U ovom radu sumirani su ključni nalazi iz četiri istraživanja sprovedena u Crnoj Gori koja ispituju povezanost antropometrijskih karakteristika sa različitim pokazateljima kardiometaboličkog rizika. U istraživanju Šćepanović i sar., 2019. dvije studije presjeka sprovedene su kod pacijenata sa dijabetes melitusom tipa 2 (n=184), sa ciljem da se, u jednoj, ispita povezanost antropometrijskih i metaboličkih parametara sa koncentracijom hsCRP i rizikom od KVB [14], a u drugoj [34] prediktivni potencijal debljine potkožnog masnog tkiva mjenog na četiri anatomske tačke (biceps, triceps, subskapularna i suprailiakalna regija) kod pacijenata sa DM2 (n=108) u poređenju sa zdravom kontrolnom grupom (n=112). Takođe, uzeto je u obzir i treće istraživanje [13] koje je obuhvatilo pacijente sa DM2 (n=220) i imalo je za cilj analizu uticaja antropometrijskih i lipidnih parametara na dugoročnu glikemijsku kontrolu. Četvrta studija [35] obuhvatila je ispitanike sa i bez HTA u Crnoj Gori, sa ciljem da se ispita povezanost antropometrijskih i biohemijskih parametara sa prisustvom HTA i ukupnim kardiovaskularnim rizikom.

Rezultati sve četiri studije analizirani su korišćenjem odgovarajućih statističkih metoda, uključujući korelacionu analizu, višestruku linearnu regresiju, logističku i ordinalnu regresiju, u zavisnosti od prirode varijabli i ciljeva pojedinačnih studija.

4. Rezultati

4.1. Antropometrijski i biohemijski parametri u odnosu na inflamaciju i kardiovaskularni rizik

Analiza rezultata pokazala je značajnu povezanost između antropometrijskih parametara i markera sistemske inflamacije kod osoba sa DM2. hsCRP je pokazao pozitivnu korelaciju sa (BMI) i obimom struka (OS) kod oba pola, dok su izraženije korelacije uočene kod žena.

U tabeli u nastavku prikazani su Pirsonovi koeficijenti korelacije između hsCRP i antropometrijskih i biohemijskih parametara stratifikovanih po polu.

Tabela 1. Pirsonovi koeficijenti korelacije (r) između hsCRP i ispitivanih parametara kod pacijenata sa DM2

Parametar	Žene r (p)	Muškarci r (p)
Starost (godine)	-0,233 (0,030)	0,038 (0,709)
BMI (kg/m ²)	0,549 (<0,001)	0,193 (0,058)
Obim struka (cm)	0,496 (<0,01)	0,200 (0,050)
SF biceps (mm)	0,185 (0,096)	0,065 (0,130)
SF triceps (mm)	0,192 (0,084)	-0,023 (0,822)
SF subskapular (mm)	0,252 (0,022)	0,095 (0,360)
Glukoza natašte (mmol/L)	0,286 (0,070)	0,271 (0,007)
HbA1c (%)	0,177 (0,101)	0,139 (0,176)

(Šćepanović i sar., 2019)

U analizi povezanosti antropometrijskih parametara sa hsCRP, rezultati ukazuju da centralna gojaznost ima presudnu ulogu u razvoju hronične niskogradusne inflamacije. Snažnije korelacije uočene kod žena, kao i veći procenat žena u grupi visokog kardiovaskularnog rizika, ukazuju na izražene polno-specifične razlike u inflamatornom odgovoru kod osoba sa DM2. Kod žena je uočena snažna pozitivna korelacija između hsCRP i BMI ($r=0,549$; $p<0,001$), kao i između hsCRP i OS ($r=0,496$; $p<0,01$), što ukazuje na izražen odnos centralne gojaznosti i sistemske inflamacije. Takođe, značajna korelacija zabilježena je između hsCRP i subskapularnog kožnog nabora ($r=0,252$; $p=0,022$). Kod muškaraca su slabije korelacije uočene, pri čemu su statistički značajne bile povezanost hsCRP sa glukozom natašte ($r=0,271$; $p=0,007$) i OS ($r=0,200$; $p=0,050$), što ukazuje na različite obrasce inflamatornog odgovora u odnosu na pol.

Na osnovu varijabli koje su pokazale statistički značajne korelacije, sprovedena je višestruka linearna regresiona analiza.

Tabela 2. Višestruka linearna regresiona analiza za predikciju hsCRP

Pol	Prediktor	β	p
Muškarci	Glukoza	0,305	0,003
Muškarci	Obim struka	0,205	0,045
Žene	Obim struka	0,405	0,003

Regresiona analiza pokazala je da su kod muškaraca glukoza natašte ($\beta=0,305$; $p=0,003$) i OS ($\beta=0,205$; $p=0,045$) nezavisni prediktori koncentracije hsCRP. Kod žena je OS identifikovan kao jedini značajan nezavisni prediktor hsCRP ($\beta=0,405$; $p=0,003$), potvrđujući centralnu ulogu abdominalne gojaznosti u inflamatornom opterećenju kod ženskog pola.

4.2 Antropometrijski parametri prema nivou kardiovaskularnog rizika

Na osnovu vrijednosti hsCRP, ispitanici su svrstani u tri kategorije kardiovaskularnog rizika.

Tabela 3. Antropometrijske karakteristike ispitanika prema kategorijama kardiovaskularnog rizika

Kategorija rizika	hsCRP (mg/L)	Procenat ispitanika	Obim struka (cm)	Dominantna polna struktura
Nizak	<1	29,4%	100 ± 11,1	Muškarci
Srednji	1–3	41,8%	105 ± 12,0	Uravnoteženo
Visok	≥3	28,8%	111 ± 12,4	Žene

Ispitanici u grupi visokog kardiovaskularnog rizika imali su značajno veće vrijednosti OS (111±12,4 cm) u poređenju sa ispitanicima niskog rizika (100±11,1 cm), uz veće učešće ženskog pola. Ovi nalazi ukazuju na jasnu gradaciju centralne gojaznosti u odnosu na inflamatorni kardiovaskularni rizik.

4.3 Povezanost antropometrijskih i lipidnih parametara sa HbA1c

Analiza glikemijske kontrole pokazala je značajnu povezanost lipidnog profila i HbA1c.

Tabela 4. Spearmanova korelacija između HbA1c i kliničkih parametara

Parametar	ρ	p
Obim struka	0,105	0,084
WHtR	0,108	0,073
Trigliceridi	0,271	<0,001
HDL-holesterol	-0,209	<0,001
LDL-holesterol	0,136	0,024

HbA1c je pokazao značajnu pozitivnu korelaciju sa trigliceridima ($\rho=0,271$; $p<0,001$) i LDL-holesterolom ($\rho=0,136$; $p=0,024$), dok je negativna korelacija zabilježena sa HDL-holesterolom ($\rho=-0,209$; $p<0,001$). Antropometrijski parametri pokazali su slabije, ali pozitivne korelacije sa HbA1c. Ordinalna logistička regresija (Tabela 5) pokazala je da povećanje TC, TG i LDL-holesterola značajno povećava vjerovatnoću viših vrijednosti HbA1c.

Tabela 5. Ordinalna regresiona analiza – prediktori loše glikemijske kontrole

Parametar	OR (95% CI)	p
Ukupni kolesterol	1,30 (1,02–1,66)	0,032
Trigliceridi	1,34 (1,07–1,67)	0,010
LDL-kolesterol	1,42 (1,10–1,83)	0,006
HDL-kolesterol	0,44 (0,20–0,67)	0,039

(Klasic i sar., 2017)

Rezultati koji se odnose na dugoročnu glikemijsku kontrolu potvrđuju snažnu vezu između dislipidemije i lošije regulacije glikemije. Povišene vrijednosti ukupnog kolesterola (TC), LDL-kolesterola i triglicerida značajno povećavaju vjerovatnoću viših vrijednosti HbA_{1c}, dok HDL-kolesterol pokazuje zaštitni efekat. Ovi nalazi ukazuju da lipidni poremećaji aktivno učestvuju u patogenezi i progresiji DM2. Povećanje LDL-kolesterola za jednu jedinicu povećava vjerovatnoću loše glikemijske kontrole za 42%, dok povišenje triglicerida povećava rizik za 34%. Suprotno tome, viši HDL-kolesterol ima protektivni efekat i smanjuje vjerovatnoću loše glikemijske kontrole za 56%.

4.4. Potkožno masno tkivo kao prediktor dijabetesa tipa 2

Tabela 6. Logistička regresija – antropometrijski prediktori DM2 (prilagođeno za starost i pol)

Parametar	OR	p
SAT biceps	1,080	0,004
SAT triceps	1,055	0,006
SAT abdominalni	1,058	0,002
SAT subskapularni	1,034	0,040
BMI	1,085	0,004
Obim struka	1,041	0,001

(Šćepanović i sar., 2019)

Svako povećanje debljine potkožnog masnog tkiva bicepsa za 1 mm povećava rizik od DM2 za 8%, dok povećanje obima struka za 1 cm povećava rizik za 4,1%. Ovi nalazi potvrđuju snažan prediktivni potencijal antropometrijskih parametara za DM2.

Analiza potkožnog masnog tkiva pokazala je da mjere kožnih nabora imaju značajan prediktivni potencijal za DM2, naročito kod žena. Svi analizirani lokaliteti pokazali su statistički značajan porast rizika sa svakim dodatnim milimetrom debljine, što potvrđuje značaj procjene tjelesne kompozicije.

4.5. Antropometrijski parametri i hipertenzija

Tabela 7. Antropometrijski i biohemijski parametri kod hipertenzivnih i normotenzivnih ispitanika

Parametar	Hipertenzivni	Normotenzivni	p
BMI (kg/m ²)	29,8 ± 4,3	24,2 ± 3,1	<0,001
Obim struka (cm)	108 ± 12	96 ± 10	<0,001
Trigliceridi (mmol/L)	povišeni	normalni	<0,01
HDL-holesterol	snižen	normalan	<0,01

Kod hipertenzivnih ispitanika, antropometrijski parametri su pokazali snažnu povezanost sa povišenim krvnim pritiskom i nepovoljnim metaboličkim profilom, dodatno potvrđujući ulogu gojaznosti u nastanku HTA. Hipertenzivni ispitanici imali su značajno veće vrijednosti BMI i obima struka u poređenju sa normotenzivnim ispitanicima, uz istovremeno nepovoljniji lipidni profil, što potvrđuje snažnu povezanost centralne gojaznosti i HTA.

Rezultati dobijeni u ovom radu jasno ukazuju na snažnu i konzistentnu povezanost antropometrijskih parametara sa biohemijskim markerima inflamacije, metabolizma i kardiometaboličkog rizika. Posebno se izdvaja obim struka kao najstabilniji i klinički najrelevantniji pokazatelj centralne gojaznosti, koji je u svim analiziranim studijama pokazao značajnu povezanost sa hsCRP, HbA_{1c}, dislipidemijom i HTA.

Diskusija

Uloga visceralnog masnog tkiva u razvoju metaboličkog sindroma potvrđena je i ranijim istraživanjima koja ukazuju da upravo ovaj depo masti ima ključnu patofiziološku ulogu u insulinskoj rezistenciji i kardiometaboličkom riziku [15]. Istovremeno, longitudinalna i mehanistička istraživanja pokazuju da genetski, metabolički i razvojni faktori – uključujući intrauterino programiranje masnog tkiva i poremećaje lipidnog metabolizma – značajno doprinose nastanku dijabetesa tipa 2 i njegovih komplikacija [16–18]. Nalazi ovog rada potvrđuju da antropometrijski parametri predstavljaju ključne, lako dostupne i ekonomski prihvatljive pokazatelje kardiometaboličkog rizika, što je u skladu sa savremenim epidemiološkim i kliničkim istraživanjima [19–21]. Posebno se izdvaja obim struka kao centralni antropometrijski pokazatelj koji najvjernije odražava količinu visceralnog masnog tkiva, metabolički najaktivnije komponente adipoznog tkiva [5,20]. Njegova snažna povezanost sa hsCRP, dislipidemijom i poremećenom glikemijskom kontrolom potvrđuje da centralna gojaznost predstavlja ključnu kariku između gojaznosti, inflamacije i kardiovaskularnog rizika [2,7,14].

U poređenju sa indeksom tjelesne mase, koji ne uzima u obzir raspodjelu masnog tkiva, obim struka se pokazao kao znatno osjetljiviji parametar u identifikaciji osoba sa nepovoljnim kardiometaboličkim profilom [9,10,20]. Ovaj nalaz ima poseban praktični značaj, jer mjerenje obima struka predstavlja jednostavnu i brzo primjenjivu metodu koja se može koristiti u rutinskoj kliničkoj praksi, ali i u populacionim skrining programima [19,21].

Značaj potkožnog masnog tkiva, naročito u regijama gornjeg dijela tijela, dodatno je naglašen rezultatima koji ukazuju na njegov nezavisni prediktivni potencijal za DM2 [22]. Debljina potkožnog masnog tkiva bicepsa, tricepsa i subskapularne regije pokazala je statistički značajnu povezanost sa prisustvom bolesti, posebno kod ženskog pola, što je u skladu sa ranijim nalazima o polno-specifičnim razlikama u raspodjeli i metaboličkoj aktivnosti masnog tkiva [11,12]. Ovi rezultati potvrđuju da potkožno masno tkivo, iako se često smatra metabolički manje rizičnim u odnosu na visceralno, ima značajnu ulogu u patogenezi insulinske rezistencije kada dođe do prekoračenja njegovog skladišnog kapaciteta [8,18].

Izražene polno-specifične razlike u prediktivnoj vrijednosti antropometrijskih parametara mogu se objasniti razlikama u raspodjeli masnog tkiva i njegovoj endokrinoj i inflamatornoj aktivnosti [12]. Kod žena, veći udio potkožnog masnog tkiva gornjeg dijela tijela i njegoja jača povezanost sa inflamatornim markerima ukazuju na potrebu za detaljnijom antropometrijskom procjenom, koja prevazilazi upotrebu isključivo opštih mjera uhranjenosti [14,22].

Povezanost antropometrijskih parametara sa HTA dodatno potvrđuje da su centralna gojaznost i povećana količina potkožnog masnog tkiva snažni determinanti povišenog krvnog pritiska [23,24]. Obim struka i debljina potkožnog masnog tkiva nadlaktica pokazali su snažnu korelaciju sa nepovoljnim lipidnim i glikemijskim profilom, čime se potvrđuje zajednička patofiziološka osnova DM2, KVB i HTA [13,25,26].

U cjelini posmatrano, rezultati ovog rada ukazuju da bi obim struka trebalo posmatrati kao osnovni antropometrijski „vitalni znak“ u procjeni kardiometaboličkog rizika [20], dok mjerenje potkožnog masnog tkiva može imati dodatnu vrijednost u identifikaciji rizičnih pojedinaca, naročito kod žena i osoba sa normalnim ili graničnim vrijednostima BMI [11,22]. Ovakav pristup je u skladu sa ranijim istraživanjima koja su pokazala da povećana inflamatorna aktivnost masnog tkiva, mjerena koncentracijom hsCRP, značajno doprinosi razvoju kardiovaskularnih komplikacija [27,28], kao i sa studijama koje ukazuju na ograničena tradicionalnih kardiovaskularnih rizik-skora kod osoba sa DM2 [29].

Dalje, brojna istraživanja potvrđuju da su antropometrijski parametri, uključujući BMI, obim struka i debljinu kožnih nabora, značajno različiti između dijabetičnih i nedijabetičnih ispitanika, što dodatno potvrđuje njihovu dijagnostičku i prognostičku vrijednost [30,31]. Uticaj tjelesne kompozicije i fizičke kondicije na metabolički profil kod osoba sa dijabetesom takođe je dokumentovan u ranijim studijama [32], dok su poremećaji lipidnog metabolizma i njihova povezanost sa razvojem dijabetesa i kardiovaskularnih bolesti potvrđeni u velikim populacionim istraživanjima [33,26]. Rezultati nacionalnih i regionalnih studija dodatno potvrđuju visoku prevalencu metaboličkih poremećaja u populacijama sa povećanom centralnom gojaznošću [34], kao i snažnu povezanost između inflamatornih markera i nepovoljnog lipidnog profila [35].

Zaključak

Antropometrijski parametri imaju značajnu ulogu u prevenciji i predikciji DM2, KVB i HTA. Obim struka se izdvaja kao najpouzdaniji i klinički najprimjenjiviji pokazatelj kardiometaboličkog rizika. Zabilježena je snažna pozitivna korelacija između hsCRP i obima struka, naročito kod žena. Pored centralne gojaznosti, mjere potkožnog masnog tkiva gornjeg dijela tijela predstavljaju značajne prediktore DM2, naročito kod žena. Takođe, nepovoljan lipidni profil i veće vrijednosti antropometrijskih parametara značajno utiču na lošu glikemijsku kontrolu.

Izražene polne razlike ukazuju na potrebu za polno-specifičnim pristupom u procjeni rizika.

Integracija antropometrijskih mjerenja u rutinsku kliničku praksu može omogućiti ranu identifikaciju osoba pod povećanim rizikom i unapređenje javnozdravstvenih strategija.

Reference

1. American Diabetes Association. *Classification and diagnosis of diabetes*. *Diabetes Care*. 2016;39(Suppl 1):S13–S22.
2. Adukauskienė D, Čiginskienė A, Adukauskaitė A, et al. *Clinical relevance of high sensitivity C-reactive protein in cardiology*. *Medicina (Kaunas)*. 2016;52:1–10.
3. Ellulu MS, Patimah I, Khaza'ai H, Rahmat A, Abed Y. *Obesity and inflammation: the linking mechanism and the complications*. *Arch Med Sci*. 2017;13(4):851–863.
4. Papaetis GS. *Inflammation, adiposity and insulin resistance*. *Hormones (Athens)*. 2015;14(2):181–193.
5. Després JP, Lemieux I. *Abdominal obesity and metabolic syndrome*. *Nature*. 2006;444:881–887.
6. Ikeda F, Doi Y, Ninomiya T, et al. *Haemoglobin A1c and cardiovascular disease risk in a general population*. *Cardiovasc Diabetol*. 2013;12:164.
7. Yousuf O, Mohanty BD, Martin SS, et al. *High-sensitivity C-reactive protein and cardiovascular disease*. *J Am Coll Cardiol*. 2013;62(5):397–408.
8. Henninger AM, Eliasson B, Jenndahl LE, Hammarstedt A. *Adipocyte hypertrophy, inflammation and fibrosis characterize subcutaneous adipose tissue*. *PLoS One*. 2014;9:e260.
9. Dagan SS, Segev S, Novikov I, Dankner R. *Waist circumference vs body mass index in cardiometabolic risk assessment*. *Nutr J*. 2013;12:12.
10. Hou X, Lu J, Weng J, et al. *Impact of waist circumference and BMI on cardiometabolic disorders*. *PLoS One*. 2013;8:e57319.
11. Chandra Selvi E, Pavithra N, Saikumar P. *Skinfold thickness in diabetes mellitus*. *IOSR J Dent Med Sci*. 2016;15(11):7–11.
12. Karastergiou K, Smith SR, Greenberg AS, Fried SK. *Sex differences in human adipose tissues*. *Biol Sex Differ*. 2012;3:13.
13. Klisić A, Kavaric N, Jovanovic M, et al. *Association between unfavorable lipid profile and glycemic control in patients with type 2 diabetes mellitus*. *J Res Med Sci*. 2017;22:122.
14. Šćepanović A, Medin D, Vujović S, Kavarić N, Klisić A. *Anthropometric and metabolic parameters in relation to high sensitivity C-reactive protein in Montenegrin population with type 2 diabetes*. *Prog Nutr*. 2019;21(2):406–412.
15. Jensen MD. *Is visceral fat involved in the pathogenesis of the metabolic syndrome? Obesity (Silver Spring)*. 2006;14 Suppl 1:20S–24S.

16. Gupta AK, Dahlof B, Dobson J, et al. *Determinants of new-onset diabetes*. *Diabetes Care*. 2008;31:982–988.
17. Besseling J, Kastelein JJP, Defesche JC, et al. *Association between familial hypercholesterolemia and type 2 diabetes mellitus*. *JAMA*. 2015;313:1029–1036.
18. Sarr O, Yang K, Regnault TRH. *In utero programming of adipose tissue*. *J Physiol*. 2012;590:2357–2371.
19. Ashwell M, Gibson S. *Waist-to-height ratio as an indicator of early health risk*. *Nutrients*. 2021;13(4):110.
20. Ross R, Neeland IJ, Yamashita S, et al. *Waist circumference as a vital sign in clinical practice*. *Nat Rev Endocrinol*. 2020;16(3):177–189.
21. World Health Organization. *WHO European Regional Obesity Report 2022*. Copenhagen: WHO Regional Office for Europe; 2022.
22. 22. Šćepanović A, Vujović S, Medin D. *Upper body subcutaneous adipose as a potential predictor for type 2 diabetes mellitus*. *Prog Nutr*. 2019;21(3):591–597.
23. 23. Song P, Fang Z, Wang H, et al. *Global prevalence, awareness, treatment and control of hypertension*. *Lancet*. 2020;395(10224):957–967.
24. 24. Perović S. *Biohemijske i antropometrijske karakteristike pacijenata sa hipertensio arterialis u Crnoj Gori* [master rad]. Podgorica: Univerzitet Crne Gore; 2021.
25. 25. Ridker PM. *From C-reactive protein to interleukin-6 to interleukin-1: moving upstream to identify novel targets for atheroprotection*. *Circ Res*. 2023;132(5):620–638.
26. 26. Klisić A, Kavaric N, Stanisic V, et al. *C-reactive protein and lipid parameters in patients with type 2 diabetes*. *Lab Med*. 2014;45:12–16.
27. 27. Halcox JPP, Roy C, Tubach F, et al. *C-reactive protein levels in patients at cardiovascular risk*. *BMC Cardiovasc Disord*. 2014;14:25.
28. 28. Salazar J, Martínez MS, Chávez M, et al. *C-reactive protein and cardiovascular risk*. *Int J Clin Pract*. 2014;68(10):1199–1206.
29. 29. Coleman RL, Stevens RJ, Retnakaran R, Holman RR. *Cardiovascular risk equations in type 2 diabetes*. *Diabetes Care*. 2007;30:1292–1293.
30. 30. Andersson C, Lyass A, Larson MG, et al. *LDL cholesterol and incident diabetes*. *Diabetologia*. 2015;58:2774–2780.
31. 31. Devulapally Y, Negi DS, Pasula KB. *Anthropometric parameters in diabetic and non-diabetic subjects*. *Natl J Physiol Pharm Pharmacol*. 2017;7(9):983–989.
32. 32. Chogtu B, Magazine R, Bairy KL. *Statin use and risk of diabetes mellitus*. *World J Diabetes*. 2015;6:352–357.
33. 33. Hou X, Lu J, Weng J, et al. *National diabetes and metabolic disorders survey*. *PLoS One*. 2013;8:e57319.
34. 34. Klisić A, Kavaric N, Vujcic S, et al. *Association between anthropometric indices and cardiometabolic risk factors in adults*. *J Med Biochem*. 2018;37:1–9.
35. 35. World Health Organization. *Hypertension fact sheet*. Geneva: WHO; 2021.

Biografija kandidatkinje

Andelka Šćepanović rođena je u Podgorici, gdje je završila osnovnu školu i gimnaziju. Diplomirala je na Odsjeku za biologiju Prirodno-matematičkog fakulteta u Podgorici 1996. godine. Magistrirala je na Biološkom fakultetu u Beogradu, smjer Genetika, 2001. godine, a zvanje doktorice bioloških nauka iz oblasti humane biologije stekla je 2013. godine na Univerzitetu Crne Gore, odbranom doktorske teze „Antropometrijske karakteristike pacijenata sa dijagnozom Asthma bronchiale“. Autorka je i ocjenjivačica testova na takmičenju „Olimpijada znanja“ iz oblasti biologije. Od strane Zavoda za udžbenike i nastavna sredstva Crne Gore više puta je bila angažovana kao recenzentkinja za udžbenike i priručnike iz biologije za osnovnu i srednju školu. Kao jedina fizička antropološkinja u Crnoj Gori, angažovana je na gotovo svim arheološkim projektima u Crnoj Gori koji iziskuju takve analize. Članica je Naučnog odbora inovacionog haba Ulysseus, partnera Univerziteta Munster. Sudska je vještakinja iz oblasti Forenzičke antropologije. Od 1996. godine zaposlena je na studijskom programu Biologija na Prirodno-matematičkom fakultetu. Kao asistentkinja bila je angažovana na izvođenju vježbi iz gotovo svih predmeta iz oblasti humane biologije na studijskom programu Biologija, kao i humane genetike na studijskim programima Medicinskog fakulteta. Godine 2015. izabrana je u zvanje docentkinje, a 2020. godine u zvanje vanredne profesorice. U julu 2025. izabrana je u zvanje redovne profesorice. Članica je Izdavačkog savjeta i Upravnog odbora Univerziteta Crne Gore.

Tabele za rad

Tabela 1. Pirsonovi koeficijenti korelacije (r) između hsCRP i ispitivanih parametara kod pacijenata sa DM2

Parametar	Žene r (p)	Muškarci r (p)
Starost (godine)	-0,233 (0,030)	0,038 (0,709)
BMI (kg/m ²)	0,549 (<0,001)	0,193 (0,058)
Obim struka (cm)	0,496 (<0,01)	0,200 (0,050)
SF biceps (mm)	0,185 (0,096)	0,065 (0,130)
SF triceps (mm)	0,192 (0,084)	-0,023 (0,822)
SF subskapular (mm)	0,252 (0,022)	0,095 (0,360)
Glukoza natašte (mmol/L)	0,286 (0,070)	0,271 (0,007)
HbA1c (%)	0,177 (0,101)	0,139 (0,176)

Tabela 2. Višestruka linearna regresiona analiza za predikciju hsCRP

Pol	Prediktor	β	p
Muškarci	Glukoza	0,305	0,003
Muškarci	Obim struka	0,205	0,045
Žene	Obim struka	0,405	0,003

Tabela 3. Antropometrijske karakteristike ispitanika prema kategorijama kardiovaskularnog rizika

Kategorija rizika	hsCRP (mg/L)	Procenat ispitanika	Obim struka (cm)	Dominantna polna struktura
Nizak	<1	29,4%	100 ± 11,1	Muškarci
Srednji	1–3	41,8%	105 ± 12,0	Uravnoteženo
Visok	≥3	28,8%	111 ± 12,4	Žene

Tabela 4. Spearmanova korelacija između HbA1c i kliničkih parametara

Parametar	ρ	p
Obim struka	0,105	0,084
WHtR	0,108	0,073
Trigliceridi	0,271	<0,001
HDL-holesterol	-0,209	<0,001
LDL-holesterol	0,136	0,024

Tabela 5. Ordinalna regresiona analiza – prediktori loše glikemijske kontrole

Parametar	OR (95% CI)	p
Ukupni holesterol	1,30 (1,02–1,66)	0,032
Trigliceridi	1,34 (1,07–1,67)	0,010
LDL-holesterol	1,42 (1,10–1,83)	0,006
HDL-holesterol	0,44 (0,20–0,67)	0,039

Tabela 6. Logistička regresija – antropometrijski prediktori DM2 (prilagođeno za starost i pol)

Parametar	OR	p
SAT biceps	1,080	0,004
SAT triceps	1,055	0,006
SAT abdominalni	1,058	0,002
SAT subskapularni	1,034	0,040
BMI	1,085	0,004
Obim struka	1,041	0,001

Tabela 7. Antropometrijski i biohemijski parametri kod hipertenzivnih i normotenzivnih ispitanika

Parametar	Hipertenzivni	Normotenzivni	p
BMI (kg/m ²)	29,8 ± 4,3	24,2 ± 3,1	<0,001
Obim struka (cm)	108 ± 12	96 ± 10	<0,001
Trigliceridi (mmol/L)	povišeni	normalni	<0,01
HDL-holesterol	snižen	normalan	<0,01

